

ҒҰЛАМА ҒҰМЫР.

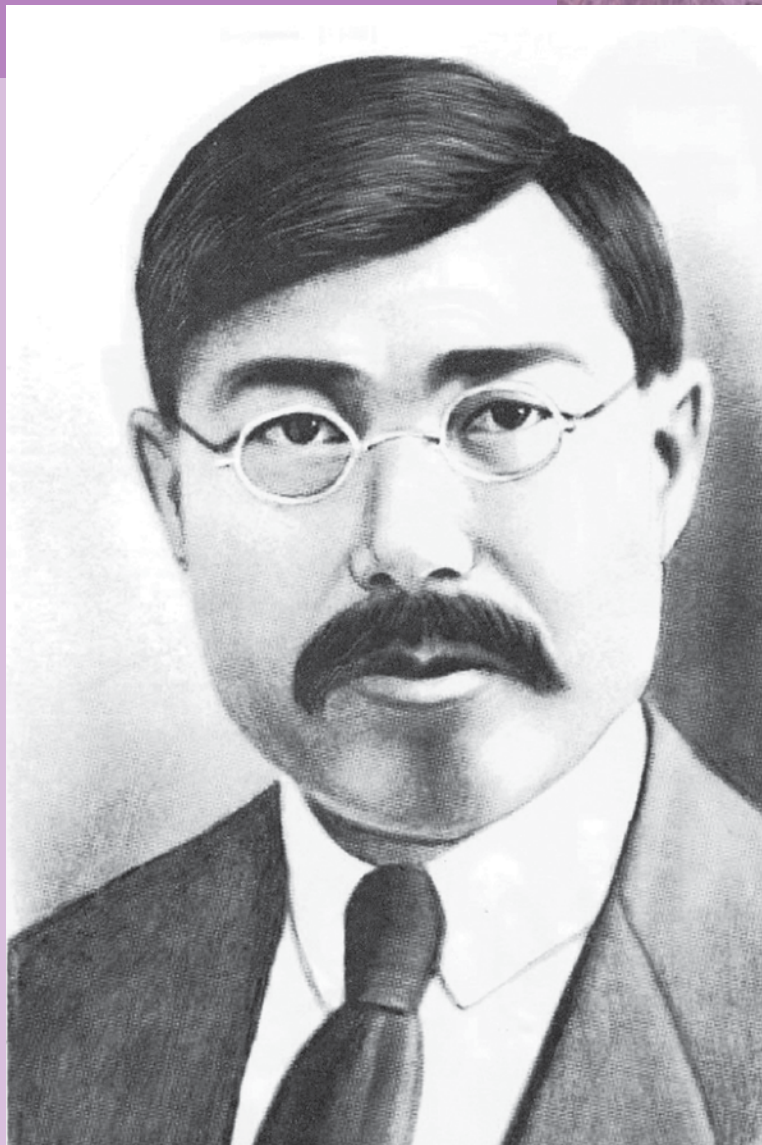
LIFE OF OUTSTANDING SCIENTISTS

Білікті адамның өзі өлсе де, аты өлмейді.

A. Йүгінеки

*Even if a wise man dies, his name will remain
immortal forever.*

A. Iugineki

**Халел Досмұхамедұлының туғанына
130 жыл**

-

Khalel Dosmuhameduly – 130 years

КӨРНЕКТІ ТҮРКІТАНУШЫ

Екі ғасыр тоғысында, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Алаш жұртында «Қазақ оқығандары» атты жаңа әлеуметтік топ пайда болды. Олар қоғамдық-саяси істерге белсене араласып, ұлттық қозғалыс құрып, партия ұйымдастыруға ұмтылды, газет-журнал шығарып, елшілдік ұранды әдебиеттер таратты. Осы бір кезең туралы кейіннен Мұхтар Әуезов: «Қазақ жұртының өткен күндеріне көз салғанда, оқыған азаматтарының артынан ерген күндері аз да болса мағыналырақ, тәуір күндерінің бірі деп саналады. ...Біз ол күнде мектеп ішінде жүрген бала едік», – деп тебірене жазады [1]. Соқпағы соны, жолы ақ ұлы көштің бастаушылары арасынан Ә.Бөкейхан мен Ж.Досмұхамедұлындай кәсіби саясаткерлер, Шәкәрім, Міржақып, Ғ.Қараш, С.Торайғыровтай ақындар және көптеген дәрігер, заңгер, экономист, теміржолшы, сауда-саттық мамандары, алғашқы төл оқулық авторлары, педагог-ғалымдар мен журналистер тасқа біткен шынардай жарқырап шықты. Тыңға түрен салған тұңғыш ғалымдар деген тұста, екі адамның аты-жөні қашанда көкейде жаңғырып тұрады. Бірі – ұлттың ұлы ұстазы һәм рухани көсемі, ғұлама тілші-ғалым, күллі

қазақ қоғамдық ғылымдарының бастауында тұрған түркітанушы (қазақтанушы) Ахмет Байтұрсынұлы болса, екіншісі – жаратылыстанудың сан саласынан қазақ тілінде тұңғыш оқулықтар жазған оқымысты дәрігер, энциклопедист ғалым Халел Досмұхамедұлы.

Халел Досмұхамедұлы 1883 жылы сәуірдің соңғы күндері қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданындағы Тайсойған құмында дүниеге келген. Ғұмырбаянының үзілуіне келсек, 1938 жылдың 26 шілдесі күні Ресейдің Воронеж қаласында үй-ішімен кесімді мерзімін өтеп, айдауда жүрген жерінде НКВД қамауға алады. Одан Мәскеудің «даңқты» Бутыркасына, кейінірек Алматының тастүрмесіне жеткізіліп, осында ажал табады (бір құжатта: «1939 жылы 24 сәуірде әскери трибунал атуға үкім шығарылды» десе, ал екіншісінде: «1939 жылы тамыздың 19-ында түрме ауруханасында өкпе ауруынан қайтыс болды делінген»).

Ауыл молдасынан хат таныған бала Халел 1894 жылы 11 жасында Орал қаласындағы әскери реальді училищенің дайындық класына қабылданып, зеректігімен көзге түсіп, 1902 жылы

оның негізгі бөлімінің толық курсын үздік аттестатпен бітіреді. Бұдан соң осы жылдың тамызынан 1903 жылдың 5 маусымына дейін қосымша сыныпта оқып, барлық сабақтан емтиханды «5»-ке тапсырып, 7-сыныпты үздік бітірді деген куәлік алып шығады. Осылайша Халел одан әрі кез келген жоғары арнаулы училищеге емтихансыз, ауызша тілдесіп-тексеру арқылы түсуге құқылы болатын.

Қырдан, Қызылқоға құмынан алыстағы Орал шаһарына келген, ормандай орыстың ортасында қазақ балаларына бөлінген барлы-жоқты 10 орынның бірін иеленіп және оны үлгілі тәртібі мен сабақ үлгерімі жағынан тек «өте жақсы» деген бағаға бітірген науша бозбаланың алдында сан түрлі таңдау жолы тұрды. Әрине, жанды жері – отбасы жағдайы-тұғын. Бір үйде шиеттей он бала болды. Әкесі де, аға-інілері де сол кезде қаймана қазақты қынадай қырған, тіптен бүгінде де Қазақстанның батыс аймағында зардабы толық жойылмай отырған «көкірек ауруынан» (ел аузында «көксау» да делінеді) – туберкулезден ада емес еді. Біздіңше, Халел ағамыздың басына тауқымет тілеп, дәрігерлік мамандықты таңдауының басты себебі – сол кездегі елдегі санитарлық-фельдшерлік жағдайдың мүшкілдігі, көкөрім қыршын жастарды баудай түсірген оба, сүзек, шешек, көкірек ауруларының ушығып, бас бермей тұрған кезі еді. Міне, осылайша қазақтың алғашқы оқығандарының бірі, кез келген ғылым саласына салса, шыңына бір-ақ шығарлық дарыны бар дара талант иесі, Алаштың бағына біткен болашақ ағартушы-ғалым һәм философ-гуманист, қоғам қайраткері Х.Досмұхамедұлы мамандықтардың мамандығы, кәсіптің кәсібі – дәрігерлікті таңдайды. Және ықыласы анау-мынау орта қол оқу орны емес, Санкт-Петербурктегі Императорлық Әскери-медициналық академияға ауады.

XX ғасыр басындағы Ресей патшалығындағы медициналық оқу орындарының тарихы, оны бітірген алғашқы қазақ дәрігерлерінің тағдыр-талайы туралы бұл орайда кеңінен сөз етуге мүмкіндік жоқ. Сондықтан біз ауыл баласының ит арқасы қиянға – патшалықтың солтүстіктегі алып шаһары астана Петерборға аттанғанын ғана айтпақпыз. Өз біліміне сенімді Халелдің алдынан күтпеген қиындық туындайды. Академия талабы бойынша сабақтар арасында баяғыда сүйегі құрап қалған «өлі» латын тілінде емтихан тапсыратын. Сірә, Халекең репетитор жалдап, тез арада ол пәннің де құрылым-табиғатын түсініп алса керек. Осылайша ол Оралда жинап-терген білімінің қызу-жалынын жоғалтпай,

сол жылы-ақ Академияның босағасын аттап, студенті атанады.

1903-1909 жылдары Академия қабырғасында студенттік жылдарын өткізген Халел тек адамның тән жарасына шипа іздейтін дәрігер болып қана қоймай, өз замандастары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы сынды халқының жан дертіне үңілген қайраткер, ескінің көзі, жаңаның басы бола білді. Және сол Алаштың бас көсемі Әлихан Бөкейхан айтқан бір сөзі бар: «Ұлтшыл болу, халқын сүю – білімнен емес, мінезден». Аты аталған Арыстар – араға көп уақыт салмай білімді, білікті ағартушы-ғалым болуымен бірге, азаттық туын көтерген саяси көшбасшылар, «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметінің негізін қалаған, ісін болашаққа жеткізген серкелеріне де айналды.

Біздің айтпағымыз Петербордағы жеті жыл білім нәрін жинау кезеңі оның басынан өткерген бақытты, сәулелі жылдары еді. Небәрі 55-56 жыл өмір сүрген Х.Досмұхамедұлының қысқа да мәнді ғұмырбаянын (тәржіме халін) төрт кезеңге бөліп қарастырамыз:

1. Тұлғалану жылдары (дүрбелең 1916 жылдарға дейін).
2. Ат үстінде өткен, күрес жылдары (1916-1920).
3. Ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметпен айналысқан жылдары (1921-1928).
4. Қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1929-1939).

Х.Досмұхамедұлының заманнан озып туған өресі биік әрі толық жиналып бітпеген мол мұра-қазынасы екі қолдың он саусағын бүксең жетер-жетпес азғана жылды қамтитын осы үшінші кезеңде Ташкент қаласында, кейбірі Алматыда дүниеге келген болатын. Ал тірнектеп материал жинау, түрлі ғылым саласындағы теориялық қағидаттарды меңгеріп, талдау, ғылымның сан саласы бойынша білімін жетілдіруді ол осы Петерборда оқыған студент жылдары қолға алғаны сөзсіз.

Алаштың көсемдері санатында, айрықша білімдар ретінде теміржолшы-инженер Мұхамеджан Тынышбайұлының да атын атап кеттік. Өз соңына қазақ тарихы мен шежіресі туралы классикалық зерттеулер жазып қалдырған ғалымның ғұмырнамасы Халекеңмен тағдырлас, егіздің сыңарындай ұқсас: ол да осы жылдары Петерборда, Императорлық Жол қатынастары институтында оқыды, қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз атылды. Бірі

– дәрігер, екіншісі – инженер бола тұра, оларды ұқсастыратын басты ерекшелік – астаналық білім берудің шындалған әмбебаптық дәстүрі, өздерінің оқу-білімге деген ерекше құштарлығы. Ол кезде атақты ғалым-ұстаздар талапты жастарды жеке-дара баулып, қанаттандырып отырған, ғылымға бейім, білмекке құмар студенттердің өз бетімен ізденуіне, өзге де жоғары оқу орындарында дәріс оқитын ғұламалардың алдын көруіне мүмкіндік жасалған. Міне, осылайша Нобель сыйлығының иегері, әлемге мәшһүр академик И.П.Павловтың шәкірті Халел зейінді де зерделі Мұхамеджанмен бірге В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Бодуэн де Куртене сияқты атақ-даңқы айшылық жерге жайылған бірегей ғұламалардың дәрісін тыңдады, қырағы көздеріне шалынды. Астанадағы инемен құдық қазған жылдары білікті маман болуларымен қатар ресейлік және әлемдік ғылымдағы жаңашыл техникалық табыстармен, адамзат пен қоғам дамуының тың теория-тұжырымдарымен таныс болды. Түрлі ашық лекциялар мен диспуттарда әлі оқулыққа енбеген ілім-қағидағтарды талдады, олардың авторларымен көрісіп, тілдесті.

Осы орайда, энциклопедист Халелдің көп тіл білген полиглот екенін де айта кеткен орынды. Оның жеті жұрттың тілін меңгеруге күш салғаны, оған мұрша-мүмкіндігі болғаны да осы Петерборда оқыған кезі еді. Ол, алдымен, ана тілін сүйді, қадірледі. «Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел, ел болмайды. Мәдениетке ұмтылған жұрттың алдымен тілі өзгермекші. ... Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт», – дейді ғалым-дәрігер [2, 49]. Ал оның мына бір тарихи жазбасы тура бүгінгінің жастарына арналғандай әсерге қалдырады: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш. Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Ана тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру зор қате. Бұл – оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпау керек» [3, 3]. Ана тілінің асқан білгірі Х.Досмұхамедұлы орыс тілін жастайынан, әскери училище қабырғасындақ жан-жақты меңгеріп алды. Неміс тіліне оның өте жетіктігін, мамандығы бойынша тілші, өзі де бірнеше тіл меңгерген филология ғылымдарының кандидаты Қарашаш Халелқызы қашанда айтып отыратын. Халекең проф. Ю.Вагнердің танымдық кітаптарын қазақ тіліне аударды. Ал үш томдық «Жануарлар» кітабын жазу тәжірибесі туралы өзі былай дейді: «Жануарлар» көбінесе орыстың Алуев деген профессорының және немістің атақты Брем деген

білгішінің кітаптарына қарап жазылды» [4, 265]. Реальді училищеде неміс және француз тілдерінен үнемі жақсы баға алғаны, ал Академия қабырғасында латын тілін оқып-үйренгені мәлім. Латын тілі туралы ғұламаның мына бір ойлары бүгінде де өз мәнін жоғалтқан жоқ: «Осы заманғы ғылым – Еуропа ғылымы, барлық Еуропа ғылымында қолданылатын тіл – латын тілі. Сондықтан латын тілі жұртқа ортақ ғылым тілі болып саналады. Ғылым атауын латынша айтса, француз да, неміс те, жапон да, ағылшын да түсінеді. Латын тілі, латын сөзі бізге жат болса да, қашуға болмайды. Бұл заманда ғылым іздеп, қатарға кірем деген халық латын сөздерінен қаша алмайды» [4, 264]. Сондай-ақ білімпаздың көне түркі мен ортаазиялық шағатай тілі, араб және парсы тілдері жүйесімен таныстығына, одан бір адамдай хабардар болғандығына, оның бізге жетіп отырған мол мұрасы куәгер.

Сонымен Х.Досмұхамедұлы 1909 жылдың күзінде Академияны «аса үздік» бағамен бітіріп шығып, қолына дипломын алады (Кейбір дереккөздерде оған Академияны бітірерде алтын медаль да қоса тапсырылды делінеді. Әдетте императорлық оқу орындарын үздік бітірушілерге аты-жөні мен тегінің бас әріптері ойылып жазылған жеке-дара, «именной» медаль қоса тапсырылған. Мәселен, белгілі қоғам қайраткері Бақытжан Қаратаевтың алтын медалі сақталған).

Біз енді ғұламаның аттан түспей, Алаштың көсемі болған күрес жылдары мен айдаудағы азапты айларын аттап өтіп, оның ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметпен шыңдап айналысуға мүмкіндігі туған «Ташкент кезеңіне» және осы 1921-1928 жылдары атқарған ұлан-ғайыр тындырымды істеріне ғана тоқталмақпыз.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырушы, баспагер-редактор. 1920 жылдың соңына таман Х.Досмұхамедұлы көптеген «алашшыл» қазақ оқығандары қатарында Түркістан Автономиялы Республикасының орталығы Ташкент қаласына келеді. Осы жылы тамыздың 21-і күні Түрк республикасының Халық ағарту комиссариаты жанынан туыстас түркі халықтарының оқу-ағарту, мәдени һәм ғылыми мұқтаждарын өтеу үшін арнайы Білім комиссиясы құрылады. Ол, алдымен, осы комиссияның мүшесі (төрағасы – И.Тоқтыбайұлы), кешікпей төрағасы (1921-23) болады. Оның органы есепті «Сана» журналын шығарады, «Талап» атты әдеби-мәдени бірлестік ұйымдастырады. 1923 жылдың қыркүйегінде Түрк республикасы Халық ағар-

ту комиссариаты жанындағы Мемлекеттік Ғылыми кеңестің төрағасы. 1923 жылы сәуірде ТуркЦИК пен ТуркСовнаркомның арнайы тапсырмасы бойынша Жетісу облысын кешенді зерттеген ғылыми экспедицияға қатысады. 1924 жылдың 15 қаңтарында Ресей Ғылым академиясы жанындағы Орталық Өлкетану бюросының мүше-корреспонденті болып сайланады, оның сессияларына шақырылады. Осы жылдың маусымында Түркістандағы ғылым саласын ұйымдастырушы ретінде Орынборда тұңғыш өткен Қазақ білімпаздарының съезіне арнайы қатысады. 1924-1925 жылдары Қазақ ғылым-баспа комиссиясы төрағасының орынбасары қызметін атқарады. Осы жылдардағы архив деректеріндегі Х.Досмұхамедұлының өз қолымен жазылған ғылыми есептері [5] қазақ мектептері үшін алғашқы оқулықтардың жазылу тарихы мен баспа ісінің жолға қойылуы, жалпы Түркістан Республикасы мен Қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту мен ғылыми-зерттеу жұмыстарының жай-күйі туралы көп мағлұмат береді.

Біздің айтпағымыз, осы жылдардағы Х.Досмұхамедұлының ұйымдастырушылық жұмысының арқасында кейін сан салаға жіктеліп өрістеген қазақ ғылымының іргетасы қаланды, ол ғылым-білімнің, оның ішінде түркітанудың (қазақтанудың) алғашқы дәнін себуші, көшетін көктетуші ретінде бағалануы қажет. Ғалым алдымен мектептерді оқулықтармен қамтамасыз етуге бар күш-жігерін жұмсайды. А.Байтұрсынұлының қазақ тіліне қатысты жазғандарын түгел жарыққа шығарумен бірге барша алашшыл зиялыларға сала-сала бойынша оқулық дайындауға тапсырмалар береді, оққылықтың орнын толтыру үшін өзі де қолына қалам алады. М.Дулатов «Есеп құралы мен әдебиеті» хрестоматиясын, И.Тоқтыбаев «Түркістан және жалпы географияны», Дисаленов «Физика мен арифметиканың» II бөлімін, Табынбаев «Педагогика мен психологияны», С.Қожанов «Есеп құралының» I бөлімін, Ғалымжанов «Математика бойынша есептер жинағын», Жәленов «Математиканың» II бөлімін, Оспанов «Қазақ тілінің сөздігін», М.Жұмабаев «Қазақ әдебиетінің теориясын» тездегіп жазып шығуы тиіс болды. Ал оларды жарыққа шығаруға қаржы көзін табу, қолжазбалардың сапасын көтеріп, редакциялау ісімен әрі басшы, әрі бірден-бір ғылыми қызметкер ретінде Х.Досмұхамедұлының өзі айналысты. Оқулық жазуды ғылым-білімнің алғашқы сатысы деп есептеген ғұлама жоспарлы түрде әр саланы, бірін-

ші кезекте қоғамдық ғылымдарды дамытуға күш салды. Әсіресе Ө.Диваевтың ел арасынан 35 жыл жинаған ауыз әдебиеті үлгілеріне ерекше назар аударып, экономикалық жағдайдың ауырлығына қарамай, оны сатып алуға қаржы тапты. Сырдария мен Жетісу облыстарына тұрақты түрде кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастырды. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін түзуге мұрындық болды («Для всяких научных работ необходим прежде всего словарь слов, употреб. в живом киргиз. языке, а также хорошие рус.-киргиз. и кирг.-рус. словари...») [5]. Айналырған 3-4 адамның (Х.Досмұхамедов – төраға, мүшелері – Ө.Диваев, У.Танашев, Е.Омаров) атқарған қыруар жұмыстары мен көрген қиыншылықтарына Х.Досмұхамедұлының өз қолымен 21.11.1921 жылы жазған есебі куә: «Производить массу работ более мелкого характера: редактирование разных книг, ... корректирование печатаемых учебников и проч. ... Помещение холодное, нет дров. Нужны лампы, керосин... Не хватает стульев, столов, шкафов, вообще обстановки... Оплата научного труда низкая. Выдача вознаграждения за исполненную работу задерживается на многие месяцы, выдается после продолжительных мытарств. Работник получает свой заработок уже тогда, когда курс рубля упал низко... Сданные в Госиздат книги не получаются, т.к. еще не напечатаны...» [5].

1922 жылы да жағдай түзеле қоймайды: «Согласно новой экономической политике – приступила к сокращению штатов в Туркеспублике. Научная комиссия была сокращена самым безмилостным образом. В комиссии были оставлены председатель, член и учебный секретарь... Несмотря на такие неблагоприятные обстоятельства Комиссия работала не покладая рук. Главной своей целью в этом периоде Комиссия ставила создание учебников и пособий на киргизском языке, для школ I и II ступени... Второй ближайшей задачей Комиссии были разбор, опись и систематизация материалов по этнографии и киргизской народной литературе, купленных у Диваева и собранных в 1922 году особыми экспедициями в Сыр-Дарьинской и Джетысуской областях...» [5]. Бұл аталғандарды ағартушы-ғалымның мемлекеттік қызметтегі атқарған жанқиярлық істері деп бағаласак, оның сыртында ол осы жылдары қазақ тілінде – «Сана», орыс тілінде – «Наука и просвещение», өзбек тілінде – «Білім ошағы» журналдарын ұйымдастырды. 1923 жылы қазан айында Мәскеудегі Әдебиет институтының директоры Д.Я.Брюсовқа Мағжан ақын туралы «Буду-

щий наш Пушкин» деп хат жазып, жолдама берді. Осы жылы қоғамдық жұмысқа да уақыт тауып, қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымы «Талап» атты қоғамдық бірлестік құрады. Құрылтайшы ретінде («шын мүше» делінеді) аты-жөні бірінші реттік санмен белгіленгендіктен және «басқарманың төбе-ағасы» болғандықтан, (басқарма мүшелері: проф. А.Э.Шмидт, И.Токтабайұлы, М.Есболұлы, М.Тынышбайұлы, М.Әуезұлы, Қ.Тыныстанұлы) бұл қоғамдық бірлестікті құру идеясы мен жауапкершілігі толықтай «Доктор Халел Досмұхаммедовқа» жүктелгенін сезуге болады [6]. Таратып айтуға орын тар болғандықтан, қысқаша ғана «Талаптың» «мақсұты әм істейтін істерін» санамалап өтпекпіз: «Қазақ-қырғыз халқының әдеби тілін, ғылыми атауларын (терминологие), емлесін әм басқа мәселелерді тексеру; ұлт өнерін (искусствосын) жүйелеу; қазақ-қырғыз халқының тарихын әм салтын тексеріп қарастыру; қазақ-қырғыз мектептерінде оқыту мәселесін реттеп, жөнге салу; қазақ-қырғыз халқының білім қызметкерлеріне әм өнер қайраткерлеріне жәрдем көрсету. Жоғарыда көрсетілген мәселелерді жүзеге шығару үшін, талқы (диспут), дәріс, баяндамалар жасауға; білімге керекті мағлұматтар жию үшін, оқушылардың білімін арттыру үшін керуендер (экспедитсие), қыдырыстар (экскурсия) түзеуге; көрмелер (выставка) ашуға, уақытша әм белгілі мезгілмен шығып тұратын баспа сөздер бастыруға; кітаптар, қолжазбалар, өнердің үлгілерін, ескіліктің тамтықтарын жинауға; білім, өнер жолында сіңген еңбектерді жарысқа, сынға салып, бәйге тігіп, жүлде беруге; қазақ-қырғыз халқын ағарту жолында керекті мамандар, шеберлер (спесиелистер) даярлау үшін курстар ашуға; қазақтың жауапты аудармашылар (тәржімешілер), хәріф түзушілер, уақытша әм белгілі мезгілімен шығып тұратын баспа сөздерге жазылушылар, басқа керекті қызметкерлер ұйымдарын ашуға; қауымның көздеген мақсұттарын жүзеге шығару үшін хүкімет мәхкемелерінен, әлеумет ұйымдарынан көмек қарастыруға қауым ерікті» [6].

Осы орайда «Х.Досмұхамедұлы – түркітанушы» деген тақырып аясында бұған дейін қазақ халқын заманында орыс тілінде «киргиз», «казак-киргиз» деп бұрмалап айтты деген инерциямен Халекен жиі қолданатын «қазақ-қырғыз» атауына арнайы көңіл бөлінбей келгендігін көрсете кеткіміз келеді. Түркістан Республикасының ұлттық құрамын ескере отырып және Қ.Тыныстанұлы, И.Арабаев сынды қырғыз ағартушыларының сол кезде Алаш

қайраткерлерімен қолтықтаса жұмыс істегендерін есте ұстасақ, Ташкентте 1920 жылдардың басында қызмет атқарған қазақ зиялыларының барша туыстас түркі халқының бірлігін ту көтеріп, қамын жегені (мәселен, Мағжанның жырлаған «Тұтас Түркістан» тақырыбын еске алыңыз) болашақта үңги зерттейтін мәселелердің бірі деп білеміз. Х.Досмұхамедұлы, С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Н.Төреқұлов сынды қайраткерлеріміздің барша түркі жұртын бірдей көріп, бір шаңырақ астына жинастыру саласындағы күрескерлік еңбектері, орталықтың сол жылдары тездетіп, ұлттық шекаралық межелеу саясатын жүзеге асыруы, әліпби ауыстыру науқанының қолға алынуы, бір сөзбен айтқанда, қайтадан патша заманынан келе жатқан «Бөлшекте де, билей бер» саясатының алға шығуы – күрмеулі, күрделі тақырып. Біз, осы орайда, түркітілдестер туыстығына тікелей қатысты, бүгінгі күні де өзекті бір шағын құжаттың мәтінін толық келтіре кеткенді жөн көріп отырмыз [5]:

В Государственный Ученый Совет

Рассмотрев европейский (латинский) алфавит, введенный в Азербайджане, Кир. Научная Комиссия наша: 1) введение латинского алфавита и замену им арабского алфавита в принципе считать желательным, но немедленное введение, в особенности в административном порядке, вредном для дела культуры и целесообразном по политическим соображениям; 2) алфавит, принятый в Азербайджане, не совсем соответствует киргизскому языку, а потому требует переработки для применения к киргизскому (казакскому) языку. Киргизская (казакская) Научная Комиссия считает необходимым выработать алфавит применительно к звукам киргизского (казакского) языка. Когда исковой будет готов, о нем будет дана статья в журнале «Наука и Просвещение».

Киргизский (казахский) алфавит в настоящее время нужно считать установленным и более или менее соответствующим киргизским (казакским) звукам языка. Дальнейший этап усовершенствования киргизского (казакского) алфавита, по мнению Комиссии, должен состоять в следующем: 1) дальнейшее усовершенствование изменения арабских букв; 2) в замене 3-4 значков арабских одним начальным значком. Пробы эти в настоящее время делаются в Казани. Нам нужно это начинание поддержать.

Председатель Киргизской (Казакской) Научной Комиссии Х.Досмухамедов. 7 февраля 1923 г.

Тілші-ғалым, жаратылыстану ғылымдарының терминін түзуші. Әмбебаб ғалымның өте

қажеттіліктен туған «Табиғаттану» оқулығынан [7] басқа сүбелі еңбектері өз мамандығына тікелей қатысы бар, яки медицина-биология ілімі аясынан туындайтын шығармалар. «Адамның тән тірлігі» [8], денсаулық сақтау мен гигиена [9] және үш бөлімнен тұратын «Жануарлар» оқулығы [10] ол кезде Орталық Азияда жаңа құрылыс құрып жатқан халықтардың ешбірінің тілінде жазылмаған, жалпы Түркістандағы түркі ұлттары тілінде оқулықтар жазу ісі енді-енді қолға алына бастаған кез еді. Сол себепті де Түрк республикасындағы барша жұртшылық, олардың алғашқы оқығандары мен ұстаздар қауымы бұл оқулықтарды үлгі тұтып, тұтынды деуге толық құқымыз бар. Ана тілінде тұңғыш оқулықтар жазудың қиындығы туралы ғалымның өзі былай дейді: «Қазақ тілінде бұған дейін Ахметтің «Тіл – құралынан» басқа ешбір ғылым жайында жазылған кітап болмады. Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу өте қиын болды... Ғылым атауларына лайықты ат қою алғашқы уақытта тым мұқтаж, бүтін ілгері болашаққа жол салатын нәрсе, сондықтан алғашқы жазылған кітаптарды әсем қылып, сөздің жүйесін келтіріп жазудан гөрі, ғылым атауларына лайықты атақ тағу жағын қарастыру кереметірек дейміз» [11].

Х.Досмұхамедұлының биология мен зоология, медицина мен жаратылыстану саласындағы алғашқы оқулықтарының тілі, осы салалар бойынша оның қазақ терминологиясына қосқан үлесі әлі күнге арнайы зерттеу объектісі болған емес. Оған, бір жағынан, біздің де «кінәміз» бар. Өйткені кезінде Халекеннің мұрасын жинастырып, оны араб хәрпінен қазіргі жазу үлгісіне көшірген жылдары біз аталған оқулықтардың алғашқы 10-15 бетін ғана қайталап жариялаған болатынбыз [4]. Кезінде уақыт жетімсіздігі мен кітап көлемін белгілеген баспа талабына құлақ асқанымыздың үстіне, ол оқулықтар заманауилық тұрғыдан ескірді, мәнін жоғалтты деген ой-пікірде болғанымыз да жасырын емес. Әйтседе соңғы жылдары қазақ ғылыми терминологиясына ерекше сұраныс туған кезеңде ғалымның еңбектерін тұтастай оқып-көргісі келушілер, оның төл терминдік жүйесіне қызығушылар көбейді. Өкінішке орай, оны қазіргі жазу үлгісіне көшірем деп ешкім белсеніп суырылып шыға қоймады. Сондықтан ғалымның биология мен зоология, медицина мен жаратылыстану саласындағы ғылыми терминологиясын зерделеу, талқылап талдау ісі де түпнұсқалар айналысқа түспегендіктен тоқталып тұр.

Ал ағартушы-ғалымның қазақ ғылыми терминологиясына қосқан үлесін арнайы сөз етудің

әбден қажеттілігінің тағы бір басты себебі бар. Х.Досмұхамедұлы – білгір түркітанушы, тілші-ғалым. Сондықтан да оның термин түзушілік қызметін жай сала маманының ділгірлігінен ғана туған құбылыс деп емес, ерекше жауапкершілік жүктеген, тіл қамы мен қамытын қоса сүйреген лингвист еңбегі деп бағалаған орынды.

Х.Досмұхамедұлы – түркітанушы дегенде біз, алдымен, оның «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты кітапшасы [12] мен «Диуани лұғат ит-түрк» мақаласын [13] ауызға аламыз. Оның сыртында әлі қолымызға түспеген мұралары мен «Түркі тілдері туралы» сынды авторлығы толық анықталмаған мақала [4] (Библиографиялық көрсеткішті қараңыз) және әліпби ауыстыру мен термин (пән) атауларын қалыптастыру хақындағы талас-тартыстарда айтылған пікірлерін де [4] назардан тыс қалдыруға болмайды. Мамандығы дәрігер-ғалым, ең алдымен, қазақ (түркі) тілінің құрылымы мен жүйесін, оның фонетикасы мен грамматикасын терең меңгеруімен таңғалдырады.

«Түрік тілі – жалғамалы тіл. Жалғамалы тілдегі сөздердің түбірі өзгермейді. Сөз аяғына жалғанған қосымшалар арқылы өзгереді. Қазақ-қырғыз тілі – түрік тілінің бір тарауы. Сондықтан қазақ-қырғыз сөздері де түбірін өзгертпей, аяғына қосылған жалғаумен өзгереді, – дейді де, бұл тілдік заңдылыққа анықтама береді. Қазақтың негізгі жалқы сөзінің түбірінде жуан дыбыстар мен жіңішке дыбыстардың бәрінің бірдей дауыспен (не жуан, не жіңішке) ұйқасып айтылуын білім тілінде «сингармонизм» дейді. Сингармонизм деген сөз, қазақша айтқанда, үндестік, ұйқастық деген мағанада» [12]. Оның өзге де түрік тілдерінің жүйе-құрылымымен таныстығына мына жолдар дәлел: «Сингармонизм түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Түрік тілдерінің көбі (Ыстамбұл түріктері, Қазан ноғайы, сарт-өзбек, тағы талайлар) түрік емес халықтардың сөзін көп алғандықтан, жат жұрттарға көп араласқандықтан, осы айрықша қасиетінен айырылып қалып отыр. Осы күндерде қазақ-қырғыз секілді шет жұрттармен жарытып араласпай, нағыз түріктікті сақтаған елдердің тілдерінде ғана сингармонизм заңы өзгерместен қалып отыр» [12]. Одан әрі тілімізге ертеректе араб-парсыдан, орыс тілінен енген кірме сөздердің (Халекен «жат сөздер» дейді) үндестік заңына бағынғандығын дәлелдей келіп, «Елдің тілін бұзатын – көршілес елдердің мәдениетін үлгіге алған мәдениетті елдердің әсері. Елдің тілі бұзылуына, ең алдымен, оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш

келіп, ана тілін өзгеруге жол басшы болады», – деген оқшау ой тастайды. Ол ойын тілдің дамуымен, әдеби тілдің қалыптасуымен байланыстыра отырып, тілдік құбылыстарды дене құрылысымен салыстырып, тілші әрі дәрігер ретінде өзіндік пікірін білдіреді: «Оқығандар өзіне лайық әдебиет тілі деген тіл түзеді. Түзеген жаңа тілін ел ішінде жая бастайды, көбінесе зорлап кіргізеді»; «Әдебиет тілі дұрыстап түзелмесе, қара тілдің заңымен жүрмесе, әдебиет тілі көп бұқараға түсініксіз жат тіл болады, елге сінбейді»; «Әдебиет тілінің қаруы – баспа мен мектеп... Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сінбей қалмайды»; «Қазақтың әдебиет тілі жаңадан басталды. Елдің қара тілі әдебиет тілімізге негізге алынды. Әдебиет тіліміздің табаны дұрыс салынды деуге болады»; «Бір тілге кірген жат сөз – бейне адамның қарнына түскен тағам... Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге ылайықтап алу керек. Жат сөзді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса болады. Бұл туралы Аурупа тілдерінен алдымызда үлгі келтіреміз» [12].

Одан әрі ғалым түрлі-түрлі тілдердің жіктеліс, классификациясына тоқталады. «...Әр топтың бір-бірінен айырмасы түрік тілінің маңғұл иә фин тілінен айырмасындай», – деген полиглот-ғалымның пікірі оның өз дәуірінің барша ғылыми жаңалығымен таныстығын, әсіресе түркітанудың заманауи білім-біліктерін, ақпарат-мәліметтерін игергендігін танытады. «Сингармонизм заңы – жалғыз қазақ тілінің емес, түрік тілінің заңы; тек түрік тілінің емес, орал-алтай тобына кіретін тілдердің заңы, – дейді ғұлама бұдан аттай бір ғасырдай уақыт бұрын. Орал-алтай тобы мынадай тілдерге бөлінеді: 1) фин тілі, мадиар-оңғар, фин (суами), есті, мордба, тағы талайлар; 2) самолет (қасуами); 3) түрік; 4) маңғұл (қалмақ, бурлат); 5) тоңғыз. Түріктің бұрынғы тарихы қытай, араб, парсы тілдерінде жазылған. Бұлар түрік-маңғұл сөздерін орасан өзгертіп жіберген». Кітапшаның соңында ғалым әрбір жастың ана тілінде сауат ашып, ұлттық білім алуының маңыздылығына ерекше назар аударады. «Жасында ұлт мектебінде дұрыстап оқыған адам ана тілінің заңын ұмытпайды... Әксент туады, бөтенше сөйлеуге, бөтен елдің адамынан айырылмастай болып сөйлеу бұларға өте қиын болады»; «Орыс мектептеріне кіргендердің есі-дерті орыс тілін жақсы білу, орысша жақсы сөйлеу болатын еді. Орыс мектептеріндегі оқытулардың да бар тілегі жас өспірімге орыс тілін жақсы білдіріп,

орыс тілін ана тіліндей қылып жіберу еді», – деген ескертпесін 70 жыл білмей, бойымызға сіңірмей келгеніміз қандай өкінішті!?. «Біздің айтайын дегеніміз мынау: бөтенше жақсы сөйлеймін деп мақтану керек емес, ойлаңқырау керек», – деген ғалым ой-тұжырымы да [12] соңғы 20-25 жылда қайталап жарық көргенімен азат өмірдің ұранына айналмай, көп көбік сөзге көміліп қалғаны өкініш үстіне өкініш...

Ғалымның «Диуани лұғат ит-түрк» мақаласы да дәл осындай заманауи өзектілігімен, ғылыми тереңдігімен және тарихи-рухани мұраға деген үлкен жанашырлығымен ерекшеленеді. Түркияда А.Рифат әфәнді бастырған үш томдық М.Қашқари сөздігін жаһандық соғысқа байланысты алдырта алмағандығын, енді ғана қолына тигеніне риза бола отырып: «Түрік азаматтарының білімге, түрік ұлтының тілі мен әдебиетіне мынадай назар салғандықтарына қуанышымыз қойнымызға сыймай отыр», – дейді ғалым [13]. Одан әрі: «Бірақ сондадағы бұл кітаптың басылуы өзінің жақсылығымен осы күнге дейін Түркияда басылған бұрынғы кітаптардан айырылып тұр. Қатасын түзетуге артықша назар салғандық, жете қарап бастырғандық, қолдан келгенше түп (оригинал) кітаптың суретін сақтауға ыждаһат қылғандық... Түркияда кітап басуға осындай артық назар салуды көріп, біздің қуанышымыз екі есе болып отыр», – деген жолдардан оның мұраға деген махаббаты-ыждағаты, баспагер-редакторлық тәжірибесінің молдығы сезіліп тұрады. Осы сын-рецензия есепті көрінетін, ал шындығында толымды зерттеу еңбегінде Х.Досмұхамедұлы түркі тілінің тарихын сөз ете отырып, өзін диапазоны кең тарихшы ғалым ретінде көрсетеді. Шағын шолуында біз оның Йусуф Хас Хажиб жазған «Құдатку білікпен» де жан-жақты таныстығын аңғарамыз. Сонымен бірге ол арабша «Түркі-моңғол-парсы тәржіманы» (Хоутсма һәм Мелиоранский нәшрі), Абу Хайан әл-Гарнатидің «Китаб әл-идрақы», Мысырдан табылған «Гүлстан» тәржімесі, «Құман нежесі – Кодекс Куманикус» сияқты түркологияның әлемдік жауһарларының тек атын емес, сын-сипаттарын да ерекшелеп атап, бүгінгі жоғарғы білімді филологтердің өзін таңғалдырады. Тіптен, ол осы мақаласында әл-Фараби есімін де ауызға алып (мүмкін қазақ баспасөзінде тұңғыш рет), кемел білімдарлығымен бізді айрықша қайран қалдырды: «Ислам дүниесінде иктисадий ғылымдарды Сырдария жағасынан барған бір түрік ғалымы (Фараби)

бастап жазған болса, Махмұт Қашқаридың да таза бір диуани (светский) ғалым, дүнияуи жағрафия һәм тіл ғалымы болып, кітабын мынадай бір жолға қойды» [13]. Одан әрі 1923 жылы Тәшкенде жарық көріп, кейін тыйым салынған мақаламен танысқан жөн. 1970-1980 жылдары ҚазМУ-дің филология факультетінің аудиториясында отырып, профессор Б.Кенжебаев сынды жаңашыл ғалымның енді-енді жария бола бастаған тың да даулы ой-пікірлерімен танысқандай әсерде болады: «Түрік қауымының тіл, әдебиет һәм мәдениет тарихы үшін 1889 жылы Орхон жағаларында Ядринцев тапқан, Томсен, Радлов һәм басқа ғалымдар тарапынан үйреніліп, нәшр етілген, барлық мәдениет, хан дүниесінің назарын өзіне қаратқан, хан ерлерінің фікірін алыстырған ескі түрік, Орхон «бітіктастары» қандай аһамиаты болса, Махмуд Қашқари кітабының да аһамиаты сондай. Махмуд Қашқаридің түрік қауымына, өз ұлтына мунасабаты Күлтегін, Білге хандардың мунасабатындай һәм түрік руларын, түрік тілін білуі, әсіресе білімі олардан артық болған».

Біз профессор Халел Досмұхамедұлының тілші, тіл тарихшысы ғана емес, сонымен бірге шежірелі тарихшы, болжампаз саясаткер, ойшыл философ, жалпы әмбебап қоғамтанушы ғалым болғандығын ғана атап өтіп, сөзімізді түйіндемеппіз. Ал аталған ғылым салалары бойынша жіктеп-жіліктеп тарқату, біртуар ғалымның феномен қырларын аша түсу болашақтың еншісі болмақ.

Әдебиеттанушы-фольклорист, махамбеттанушы. Х.Досмұхамедұлының рухани-мәдени өміріміздегі тағы бір шыңы, өшпес тарихи ізі – қазақ поэзиясының классигі, жыраудың соңы, ақынның басы Махамбеттің алдаспан жыр-толғауларын жинап, хаттап, арнайы кітап құрастырып, бүгінгі ұрпаққа мирас қылуы [14]. Өткенін қастерлеген халықтар үрдісіне ден қойсақ, ол осынау жалғыздара ерлік-еңбегімен – махамбеттанушы ретінде, оның бастау-көзінде тұруымен ғана өз-өзіне мәңгілік ескерткіш орнатып, ұлттың ұлы көшті шежіресіне атын алтын әріппен жазып қалдырды. Алаш арыстарының атын атауға тыйым салынған кеңес кезінің өзінде махамбеттанушы әрбір ғалым-зерттеуші оның еңбегін айналып өте алмады. Академик Қажым Жұмалиевтен бастап, зерделі зерттеуші Қабиболла Сыдиықұлына дейін оның жазбаларына табан тіреді, аты-затын айта алмаса да Махамбет мұрасын жарыққа шығару мен зерттеуде оны Темірқазық тұтынды. Ол – тек махамбеттанушы ғана емес, қазақ әдебиеттануы мен фольклористикасында айрықша орны бар зерттеуші.

Мұрат Мөңкеұлы, Шернияз шешен, Ығылман жырау, Абай, Мағжан, Бернияз шығармалары мен «Қарасай-Қази», «Қыз Жібек», «Кенесары-Наурызбай» жырлары туралы салиқалы пікір айтты, көпшілігін алғаш рет хатқа түсіріп, арнаулы редактор ретінде ықтияттап тасқа бастырды.

Халық ауыз әдебиетінің жидашысы сонымен бірге күні бүгінге дейін маңызын жоймаған «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты іргелі теориялық зерттеуін жазды [15]. Осы тұста ғалымның жан-жақтылығына, ғұламалығына, ой-тұжырымының өміршендігіне, заманалардан асыра айтылғандығына еріксіз таңданасыз. Ол сол кездің өзінде асыл қазына, фольклорлық мұраларды тек өлең-жыр, сөз өнерінің үлгісі деп ғана танымайды, ұлттың мәдени-рухани «паспорты» – тұрмыс-салт қалпы, наным-сенім айнасы, тәлім-тәрбие ұлағаты екендігін дәлелдейді. Сол себепті де ырым-тыйым, түс жору, жын шақыру, арбау-оқу, көшіру, үшкіру, дем салу, кітап ашу, бойтұмар, құмалақ ашу, қағу және т.б. ұсақ формаларды тұңғыш рет фольклорлық әдеби үлгі ретінде қарастырады. «Аруақпен айтыс» сияқты реликтілік мұра-құбылыстарды іздеп тауып, жариялайды. Жалпы бұл мақала-очеркте баяндалған теориялық және практикалық қағидат-тұжырымдар, біздіңше, күні бүгін де өзектілігін жойған жоқ. Өйткені ғалым-фольклорист В.В.Радлов, Ә.Диваев, Ы.Алтынсарин, Г.Потанин, Лютш, т.б. зерттеушілер жариялаған мұралармен бірге, Түрк республикасының Қазақ-қырғыз Ғылыми комиссиясы экспедицияларының Жетісу және Сырдария облыстары бойынша жинақтаған қолжазба материалдарын түгелдей сүзіп шыққан. Осылайша телегей-теңіз мол мұраға алғаш рет тұтас дүние ретінде қарап, жинақты, түйінді көзқарас қалыптастыруды мақсат тұтады. Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін 46 түрге, тармақ-тарамға бөліп, жіктеп, яғни қазақ фольклорлық мұраларының «халелдік классификациясын» түзеді. Жетпіс жыл бойы жұрт көзінен жасырылып, әдеби айналысқа түспеген «халелдік классификация» бүгінгі әлемдік түркітану мен фольклористика жетістіктеріне иек арта отырып арнайы талдап, тарқатуды қажет етеді.

Х.Досмұхамедұлының баспагер-редактор ретіндегі еңбегі де – арналы сала. Оның әдеби-мәдени мұраға деген ерекше көзқарасын, Ығылмандай ақындарды, Ә.Диваевтай жидашыларды жеке қамқорлыққа алуын, мәтіндерге текстологиялық зерттеу жүргізуі мен ғылыми түсініктер жазу әдістемесін алдағы уақытта кеңінен сөз етеміз. Осы тұста тек баспагер-ғалымның құрастырушы,

редактор, «дұрыстаушы» (өз сөзі), «түзетуші», ғылыми комментатор ретінде Абайдың таңдамалы өлеңдерін (Ташкент, 1922), «Кенесары-Наурызбай» (Ташкент, 1923), «Мұрат ақынның сөздері. Бірінші бөлім» (Ташкент, 1924), «Исатай-Махамбет. Бірінші бөлім» (Ташкент, 1925), «Терме» (Ташкент, 1925), «Аламан. Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер» (Ташкент, 1926) сынды жинақтарды құрастырғанын және олардың қай-қайсысының да қазақ мұратануында өзіндік орны барын айта кеткіміз келеді.

Орны толмас өкініш (қорытынды сөз)

Өрине, дәрігер, қоғам қайраткері һәм ағартушы-ғалым ретінде қазақ тарихына өшпестей болып аты жазылған Х.Досмұхамедұлының өзіне көзі тірісінде-ақ қойып кеткен мәңгілік ескерткіші – оның келер

ұрпаққа аманаттап кеткен ғылыми-мәдени мұрасы. Осы тұста «проф. Х.Досмұхамедұлының ғұмыры ұзақ болғанда (яки зорлықпен өлтірілмегенде), сол ғұмырында тек ғылыммен айналысқанда – қандай биік жетістіктерге, шыңдарға жетер еді» деп қиялдайсың. Тіпті жазықсыз өмірі қиылғанның өзінде рухани мұрасына қиянат жасалмағанда, яғни 1989 жылға дейін аты аталмай, еңбектері ғылыми айналысқа түспей, өртеліп, өшіріліп келгені қандай обал-өкініш... Осындай ғұламаның мұрасын игермеген, одан әрі дамытпаған төл ғылымымыз – қазақтанудың (түркітанудың) жолы қандай ауыр, жалтыр-жадағай... Қалайша сол бір басты да кескен, тілді де кескен заманға өкпе айтпассыз?! Сондықтан да А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Тынышбайұлы және т.б. сынды ғұламаларымыздың атын ардақтау, еңбегін ұлықтау, ұрпақтан ұрпаққа жеткізу біздің қасиетті борышымыз болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы // Ақ жол. – 1923. – 4 февраль.
2. Аламан. – Алматы, 1991.
3. Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. – Ташкент, 1924.
4. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Избранное. – Алматы: Ана тілі, 1998.
5. Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Р-34 қор, 1-тізбе, 1188-іс; 2119-іс; 1593-іс.
6. Сана. – 1923. – №1. – 123-127 б.
7. Досмұхамедұлы Х. Табиғаттану. I бөлім. – Ташкент, 1922. – 112 б. (суреттер беттелмеген, оның саны 96).
8. Досмұхамедұлы Х. Адамның тән тірлігі. – Қызылорда, 1927. – 303 б.
9. Досмұхамедұлы Х. Шәкірттер саулығын сақтау. – Ташкент, 1923. – 20 б.; Досмұхамедұлы Х. Оқушының саулығын сақтау. – Ташкент, 1925. – 23 б.; Қызылорда-Мәскеу, 1928. – 229 б.
10. а) Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. I бөлім. Сүйектілер хақында. – Ташкент, 1922. – 200 б.; – Қызылорда-Мәскеу, 1928. – 229 б.
ә) Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. II бөлім. – Ташкент, 1922. – 130 б.; – Қызылорда, 1926. – 111 б.; Қызылорда, 1928. – 112 б. б) Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. III бөлім. – Ташкент, 1926. – 256 б.; 2-басылуы. – Қызылорда, 1927. – 176 б.
11. Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. III бөлім. – Ташкент, 1926. – 4 б.
12. Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. – Ташкент, 1924. – 53 б. (Бұл еңбек алғашында «Шолпан» журналында, оның №№1, 2-3, 6-8 сандарында жарияланды.)
13. Досмұхамедұлы Х. Диуани луғат ат-түрк // Шолпан. – 1923. – №6-8. – 19-29 б.
14. Мұрат ақынның сөздері. Бірінші бөлім. – Ташкент, 1924. – 152 б.; Исатай-Махамбет. Бірінші бөлім. Ташкент, 1925. – 161 б.; «Терме» жинағы (Тәрбие, білім, әдебиет жайындағы мақалалардан терме). №1. – Ташкент, 1925; Аламан. Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер. – Ташкент, 1926. – 187 б.
15. Казахская народная литература (Доклад, прочитанный в кабинете казахского языка при Казахском педагогическом институте) // Год работы Казахского высшего педагогического института. – Ташкент, 1928. – 49-79 б.

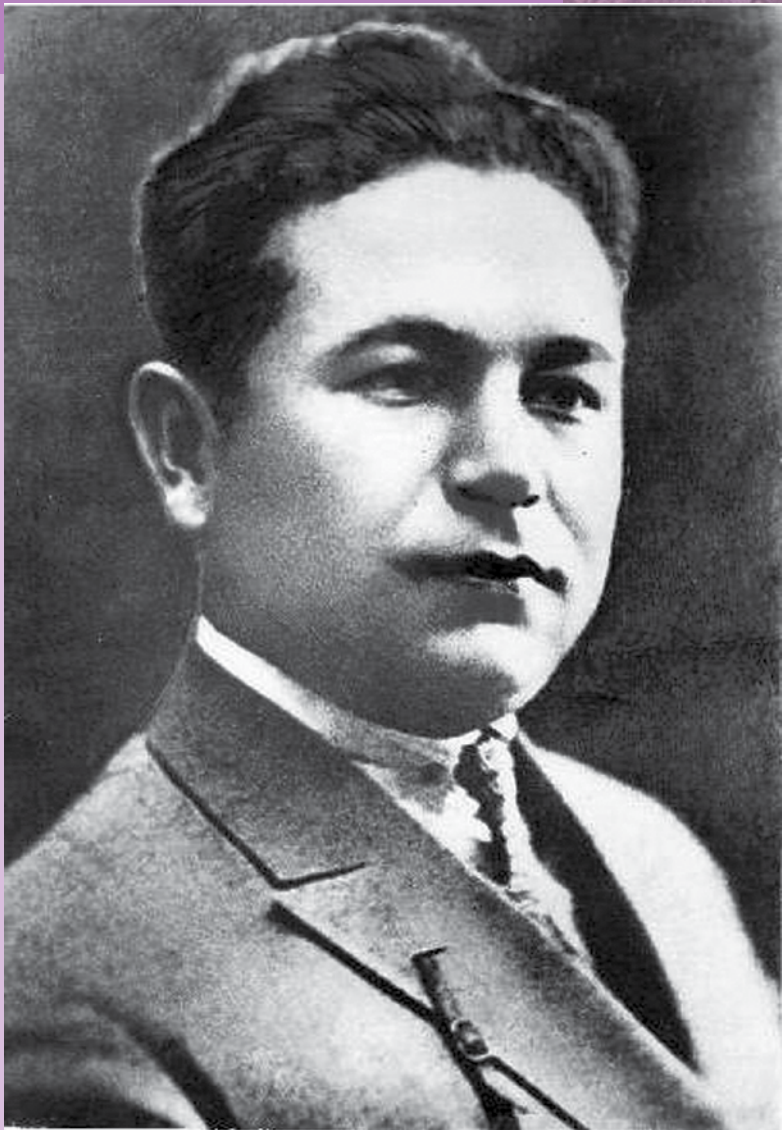
Ғарифолла ӘНЕС (Алматы/Қазақстан)

Филология ғылымдарының докторы, «Арыс» қорының президенті

Garifolla ANES (Almaty/Kazakhstan)

Doctor of Philology, President of the "Arys" fund

**Бекир Чобан-задениң туғанына
120 жыл**

-

Bekir Choban-zade – 120 years

BEKİR ÇOBANZADE’NİN BEDİİ MİRASI

Bekir Çobanzade, Türklüğün şaheseri Divanu Lugati’t-Türk yazarı Kaşgarlı Mahmut’tan ve Rusya Bilimler Akademisinin Demidov ödülünü dört kez kazanan Mirza Kâzımbey’den sonra Türk dilciliğinin en ünlü ismidir. 1915’ten hayatının sonuna kadar dil tarihi, karşılaştırmalı dilcilik, gramer, imla, alfabe, pedagoji, diyalektoloji, terminoloji ve diğer konularda yazdığı 300 civarında bilimsel eser, bugün de güncelliğini ve önemini korumaktadır.

Bir bilim adamı olarak Bekir Çobanzade’nin sahip olduğu temel özellikler şunlardır: 1) Son derece yetenekli ve zeki bir insandı. 2) Bilimsel uğraşı alanına bütün Türk dünyası dahildi. 3) Avrupa standartlarında yetişmiş ilk dilcimizdi. 4) Mükemmel derecede Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça, İngilizce, Almanca ve Macarca biliyor ve bu dilleri ustaca kullanıyordu. 5) Yaşadığı ağır ve karmaşık dönem bir bilim adamı olarak parlamasına elverişli ortam oluşturmuştu.

Bekir Çobanzade fenomeninin diğer bir yönü onun aynı zamanda yetenekli bir şair ve yazar olmasıdır. Edebî bin milli şiirleri ve duygulu hikâyeleri, edebiyat üzerine özgün düşünceleri bilim dünyasında maalesef yeterince bilinmemektedir.

Bekir Çobanzade’nin ilk şiirinin ne zaman basıldığı da kesin olarak bilinmiyor. Bazı araştırmacılara göre Anan Nerede? adlı ilk şiiri 1913’te İstanbul’da neşro-

lunan Yaş Tatar Yazgıçları mecmuasında çıkmıştır [1]. Budapeşte’de 1919-20’lerde kaleme aldığı şiirlerini üç deftere yazmış ve onlara Kaval Sesleri adını vermiştir [2]. Bazı şiirlerini İstanbul’da yaşayan akrabası Hamdi Ataman’a göndermiş, çok az bir kısmını çeşitli dergilerde, o cümleden Gök Kitap’ta [3] ve Kırım Mecmuası adlı şiir antolojisinde [4] bastırmıştır. Tatar aydınlarının Romanya’da çıkardıkları Emel dergisinde birkaç şiiri basılmıştır [5].

Bekir Çobanzade hayatta iken Boran adlı küçük bir şiir kitabı ışık yüzü görmüştür [6]. Edip, buradaki şiirlerini Şair ve Hayat adlı iki bölüm halinde sunmuştur. Bundan sonra uzun süre hiç bir şiir kitabı basılmamıştır. 1955’te Abdullah Battal Taymas tarafından hazırlanan Kırimlı Bekir Çobanzade’nin Şiirleri adlı eserde [7] şairin bazı şiirleri verilmiştir.

1971’de Taşkent’te Gafur Gulam edebiyat ve sanat neşriyatınca basılmış bir kitapta [8] iki Tatar şairinin şiirleri toplanmıştır. Eşref Şemizade’nin tertip ettiği Bekir Çobanzade kısmında, sunuşla birlikte Çobanzade’nin 14 şiiri, Şamil Alad-din’in tertip ettiği Abdulla Letifzade kısmında ise A.Letifzade’nin 11 şiiri yer almıştır. Bu küçük kitap adları ve eserleri 1937’den beri yasaklanmış iki ünlü şairin yeniden Tatar ve ortak Türk edebiyatına kazandırılması bakımından çok önemlidir. Son dönemde

Bekir Çobanzade'nin Kırım'da yayınlanan çeşitli gazete ve dergilerde de bazı şiirleri çıkmıştır.

Şairin en iyi, en kapsamlı kitabı İsmail Otar'ın tertip ettiği Kırmılı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade kitabıdır [9]. 1999'da İstanbul'da basılan bu kitapta onun elde bulunan bütün şiirleri ve hikâyeleri hem Tatarca, hem de Türkçe tercümelemleri ile birlikte verilmiştir. Kitaba edibin geniş biyografisi, eserlerinin bibliyografisi, hakkında yazılan makalelerin listesi eklenmiş, sonda ise küçük bir lügat, ayrıca şiirlerinin Arap alfabesiyle orijinallerinin suretleri sunulmuştur.

2007 yılında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisine bağlı Muhammed Fuzuli Elyazmalar Enstitüsü, Bekir Çobanzade'nin eserlerinin 5 ciltliğini neşrettirmiştir [10]. Tabii ki, buraya onun ancak ilmî eserleri dahil edilmiştir. O dönemde Çobanzade'nin bedii eserlerini neşre hazırlamak bizde hâlâ düşünce aşamasındaydı. Eğer bu teşebbüsten haberdar olsaydık, o zaman şairin bedii eserleri 6. cilt olarak basılabilirdi.

Bekir Çobanzade'nin en son kitaplarından biri Kırım'da Kiril alfabesiyle basılan Bir Saray Kuracak Men kitabıdır [11]. Biz bu kitabın e-varyantını elde etmek için bir hayli çaba harcadık, ancak Kırım'dan bunun için 200 dolar para talep ettiler. O zaman biz facebooka bu konuda haber koyduk. Türkiye'de oturan onlarca Tatar bu parayı ödemek için hazır olduğunu bildirdi. Daha sonra Bilkent Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Hakan Kırmılı kitabı bize postayla gönderdi. Burada değerli hocama teşekkürümü iletmek istiyorum.

2003'te Kırım'da basılan son kitabında şairin 18 şiiri hem Tatarca, hem de Rusça bir arada verilmiş, Çobanzade üzerine küçük bir sunuş yazılmıştır [12].

Şu anda bilim alemine Bekir Çobanzade'nin toplam 84 şiiri malumdur. Aslında, onların sayısı bundan defalarca fazla olmalıdır. Şüphe yok ki, şairin muhtelif arşivlerde gizli kalan başka eserleriyle birlikte şiirleri de er geç gün yüzüne çıkacaktır.

Bekir Çobanzade'nin şiirlerini tematik yönden tasnif etmek zordur ve belki mümkün de değildir. Kırım'a, yurda duyulan sonsuz sevgi ve özlem, Tatarların acınacak durumu şiirlerinin hemen hemen hepsine yansımıştır. Burada ayrıca aşk ve doğa şiirleri varsa da bunların hepsi Kırım, Tatar, yurt motifleriyle iç içedir. Biz Azerbaycan Türkçesine uygunlaştırdığımız 73 şiirdeki Kırım, Tatar ve yurt sözlerini bilgisayar sayımına tabi tuttuk. Çobanzade'nin 73 şiirinde Tatar sözünü 99 defa, yurt sözünü 56 defa, Kırım sözünü 11 defa kullandığı ortaya çıktı.

Şair bu şiirlerinde genel olarak çok karamsardır. Tatarların esaret altında inlemesi, zulüm ve sömürü onu son derece üzüyor. O, "Yok milletimin hattı bu imzalar içinde" diyen Azerbaycanlı meslektaşısı Muhammed Hadi gibi sızlanıyor:

Milletler yarışı başladı çoktan,
Her halkın var orda beygiri, atı,

Zavallı Tatar'ın duyulmaz sesi,
Zavallı Tatar'ın yok orda adı.

Bu karamsarlık bazen şairin bütün varlığını sarsıyor, onu çok derin ruhi bunalıma sürüklüyor:

Yıl uzun, son günü soğuk bir mezar,
Yeni yıl yok bize, çünkü biz: Tatar.

Tatar halkının manevi çöküşü, çağdaş uygarlıktan uzak kalışı, uyuşukluğu ve aczi Çobanzade'yi çığına çeviriyor:

Tatar'ım, sapsarı halkımın beti,
Kanı su olmuş da, çürümüş eti...

Dinç Tatar çölüne kuraklık yağır,
kan gerektir, kan!

Burda herkes koyun, tavşan, ya sığır,
hani bir arslan?

Çobanzade taşarak setlerini yıkan Tuna ırmağına hitaben yazdığı bir şiirinde Tuna gibi kükremek, Tatarların karşısındaki bütün setleri yıkmak arzusunu dile getiriyor:

Keşke senin gibi ben de köpürsem,
Tatar'ın seddini yıkıp götürsem.

Şair ara sıra Tatarların, Türklerin şanlı mazisini, tarihin derinliklerinde kalan azamet ve ihtişamını hatırlayarak o günlerin özlemiyle yaşıyor. Mesela Zavallı Türk şiirinde şöyle diyor:

Sen ey zavallı Türk, ey bahtsız millet,
Gün gelir, yıldızın parlayır, elbet.

Yabancı eline düştü sarayın,
Karardı, silindi yıldızın, ayın.

Şair sık sık hayale dalıyor, Cengiz'i, Batu'yu, Timur'u arzuluyor; uzaktan nazlı Tatar kızlarıyla ordu halinde, nizamla gelen atlıları görüyor, fakat bu atlılar bir türlü gelip çıkamıyorlar. O zaman "Gelsinler, kabrimin etrafına dolansınlar" diyor:

Siz o zaman yiğitlere söyleyin,
Mezarımı dolansınlar, bakarım!
O kızları ben bekledim, ben sevdim,
Dolansınlar, belki birden kalkarım.

Geliyorlar adlı şiirinde bu hisler sonsuz bir heyecanla tasvir ediliyor. Adam bu şiiri okurken neredeyse atların ayak seslerini, kişnertisini, yiğitlerin narasını işitiyormuş gibi oluyor:

Tarihe, gölgeye kişniyor atlar,
Nalından kıvılcım çiliyor atlar.

Bu gün gelecekler, yoksa ki yarın,
Yolda işleri var belki onların?

Onlar gelene dek atın belinde,
Ben ölüp giderim tavşan yılında.

Onları izledim gün batana dek,
Onları gözledim tan atana dek.

Dostlar, beni gömün yolun altına,
Nerde ki, su verir yiğit, atına.

Kabrimin üstünde dursunlar bir az,
Çevremde atları yorsunlar bir az.
Onun şiirlerinde Türk-Tatar halklarının, Çerkezlerin
timsalinde milli talihi bizimle bir olan müslüman Kafkas
halklarının birliği vurgulanıyor. (O, Araplara, Farslara
sempati beslemiyor ve şunu saklamıyor). Çobanzade bu
birlik uğruna ölmeye bile hazırdır:

Bu sözlerim çok açık,
Anlar onu balacık,
Yakınıyım herkesin,
Türk'ün, Tatar, Çerkes'in.
Türk'ün, Tatar, Çerkes'in.

Kederli halk, büyük halk!
Ciğerleri körük halk!
Sizden doğdum, sizdenim,
Tarlanızda bir denim.
Tarlanızda bir denim!

Kaygı, sevinç toyumda,
Yalancı yok soyumda,
Buyursanız ölürüm,
Bir yiğitçe ölümle,
Bir yiğitçe ölümle!...

Bekir Çobanzade Türk-Altay dünyasına tek bir yurt
gibi bakıyor. Bir çok şiirinde Kırım'la beraber Kaşgar,
Maçın, Divin ve Budin (Macaristanda şehir ve ova) söz-
leri de geçiyor:

Bir ben kaldım yolsuz, hasret içinde,
Ben Budin'de, kardeşlerim Maçın'de...

Hislerimi Kaşgarlara saçarım,
Yüreğimi her insana açarım...

Eski Tokay meyi, Tatar'ın şiiri,
Divin'den Kaşgar'a geçmeli emri!

Keşke ben bağırısam, sonra kirisem,
Kırım'da, hem Kaşgar'da
'Yurdum' deyip yürüsem.

Bekir Çobanzade sanatında dikkati çeken diğer bir
motif ölümdür. Bu söz onun 73 şiirinde 36 defa geçiyor.
Tatarların ünlü Kaytarma oyun havasından bahseden şi-
irinde şair ölümü bu hava ile özdeşleştiriyor:

Ölüm, atam, anam, kardeşim, sorma,
Bel bele güleşir, oynar kaytarma...

Çal, ölüm, öp, ölüm, oyna, hiç durma,
Bana sen gereksin, bir de kaytarma...

Ölümle dans etsem, üstüme varma,
Gösterim Tatar'a gerçek kaytarma...

Mahşerde siz beni hiç kaldırmayın,
Yanımda surları hiç çaldırmayın.

Ölümü bulurum, rahatsız olma,
Bana ölüm gerek, bir de kaytarma.

Bekir Çobanzade ölümleri de tasnife tabi tutuyor, onun
nazarında sıradan ölüm değil, ille 'yahşi ölüm' makbûldür:
Hak katında yurda şifa dileyin,
Kendinize yahşi ölüm isteyin!

(Ezan Sesi).

Çok olmuş dünyaya gelen ve giden,
Çoğu Azrail'den korkmamış elbet.
Bir yahşi ölümdür eri er eden,
Bir açlık, bir ölüm, bir de muhabbet.

(Student).

Şairin bazı şiirleri mizahi üsluptadır. Ayyaş, Gölgede
Yatana, Su Anası, Kalpak Mahracı, Şehir Uşağı, Meza-I,
Meza-II şiirlerinde Tatarların olumsuz yönlerini hiciv
yoluyla eleştiriyor. Onun Tesadüf (Rast Gele) şiirinde
ise ince hu-mor hissi seziliyor. Şair burada atideki facialı
talihini de sezmiş gibidir:

Korkarım bir sabah düğüne gitsem,
Durup ziyafette yiğitlik etsem,
Bir kurşun mıhlaya enseye gâvur,
Tesadüf, tullaya hendeğe gâvur.

Çobanzade'nin şiirlerinde türkü ve şarkı motifi de
bir hayli kabarıktır. Bu sözler (Tatarcada cır, yır) şairin
şiirlerinde 41 defa geçiyor. Bunlar Tatar'ın yol ve ömür
yoldaşdır. Onun sevinci de, gamı da onlardadır.

Bunların dışında şairin şiirlerinde aşk, hasret, umut,
baht, talih ve sair motifler de gözlemlenmektedir. Tandu
adlı biricik folklorik manzumesinde ise Tatarların yiğit-
liklerinden bahsediliyor.

Bekir Çobanzade Öz Özüme adlı şiirinde asıl
Tatar'ın, gerçek Türk'ün nasıl olması gerektiğini
göstermiş, onun bedii portresini yaratmıştı. Bu tabii ki,
edebi, hayali, bir suretti. Hayatta ise o suretin prototipi
Bekir Çobanzade'nin kendisiydi:

En çetin bir zamanda,
Baş omuzda kalanda,
Yurt için ant içmesen,
Ömründen vazgeçmesen,
Mescide ayak atma,
Kur'an'a el uzatma!

Yoksa kuvvet tapamaz,
Tatar saray yapamaz,
Onda büyük sehv olur,
Adı sanı mahv olur,
Sen kalırsın gurbette,
Ebedi bir lanette...

2011 yılının sonunda Çobanzade'nin Seçilmiş Şiirleri
[13] kitabını Azerbaycan okuruna sunmakla bu büyük
bilim adamının aynı zamanda zarif ve ince duygulu bir
şair olduğunu göstermek istemiş, hikâyelerinin de bir gün
mutlaka çevrileceğini, o zaman Çobanzade'nin karşımızda
bütün azametiyle duracağını yazmıştık. Kitap çıkar çıkmaz
bütün dostlar ve meslektaşlar bu boşluğu en kısa sürede

doldurmamı rica ettiler ve ben Çobanzade'nin hikâyelerini de çevirdim. Ancak bunların hacmi normal bir kitap teşkil etmekten uzaktı. Bundan ötürü onun edebi düşüncelerini, bir kaç makalesini de tercüme ettim, fakat hacim gene de azdı. Bir arkadaşım bunları şiirlerle birlikte Seçilmiş Bedii Eserleri adıyla [14] yayınlamayı tavsiye etti.

Bu kitapta Bekir Çobanzade'nin gençlik yıllarında yazdığı 6 hikâyesi yer alıyor. Muhtemelen edip sonralar coşkunu ilmî faaliyetle meşgul olduğu için çok az şiir yazmış, hikâye yazmaya ise zaman bulamamıştır. İlk kalem tecrübeleri olmasına rağmen hikâyeleri konu ve işleniş bakımından çok olgun eserlerdir. Edibin olaya geçmeden önce epigraf anlamında uzun bir giriş vermesi bu hikâyelerin zahiri özel-liğidir. Dikkatli okur buradan yola çıkarak çok hazin bir olayla karşılaşacağını anlıyor. Hikâyelerin ikinci özelliği onların içeriğine aittir. Tür bakımından küçük hikâyeye yakın olan bu eserler bir miktar sert, hatta amansız şekilde kaleme alınmıştır. Bu da yazarın, önüne koyduğu amaca ilişkindir.

İki Derviş adlı hikâye dinî konudur. Takva sahibi bir müminin iki oğlundan biri ticarete atılıyor, diğeri ise nefisini yenmek için zahitliği seçiyor. Zahitliği seçen yıllar sonra şehre kardeşinin yanına geliyor. Onun dürüstlüğünü görünce ticaret alanında şeytanı ve nefsi yenmenin daha zor olduğunu anlıyor, zahitlikten vaz geçerek kardeşinin yanında çırak oluyor.

Boşveren Celil hikâyesinde edibin 'Eski Kırım'ı' diye tabir ettiği Celil ağanın karakteri işlenmiştir. Sigara tiryakisi olan ve çok az konuşan Celil ağa, Birinci Dünya savaşında askere alınarak cepheye gönderiliyor. Burada büyük yiğitlikler gösteriyor, madalyalara, hat-ta Mukaddes Georgi nişanına layık görülüyor. Cephe gazetelerinde resimleri ve kahramanlığı hakkında yazılar çıkıyor. Celil ağa bütün nişanlarını, madalyalarını tütünle değiştiriyor, sonunda esir düşerek gelip Macaristan'a çıkıyor. Müellif, bir dostunun ricası üzerine 'hiç bir dil bilmeyen, daima sigara içen' bu adamı ziyaret ediyor. Celil ağa yazara Kırım'dan haber alıp almadığını soruyor. Aralarında şöyle bir diyalog geçiyor:

“– Alıyoruz, Celil ağa. Kırım'da karışıklık var. Tatarlar hanlık istiyorlarmış. Kırım'a varsan, savaşır mısınız?” dedim.

Celil ağa:

“– Savaşıp gene madalya mı alacağız? Bize yetti, artık siz savaşın' dedi.

“–Madalya, nişan yok, savaşırsak Kırım'ı, bütün Kırım'ı alacağız, Celil ağa!”

Celil ağa çubuğunun dumanını savurmadan bir parça düşündü:

“– Evet, savaşırız. Kırım'ı alacak olsak, çubuğumu bile bırakırım, kardeşim!” dedi. Bir de kahkaha attı. Belki yıllardan beri ilk defa gülüyordu.

Benim, Celil ağanın sözüne büyük güvencim var. Celil ağa söz verdikten sonra Kırım'ı yalancı tanla (seherle) gerçek tan (şafak) arasında alırız.”

Harmanda Bir Şair adlı hikâyede memleketinde med-reseyi bitirip İstanbul'a okumaya giden, fakat yoksulluk yüzünden Kırım'a geri dönen Abdülaziz mollanın başına gelenlerden bahsediliyor. Çaresiz kalan molla köyde ağanın harmanında çalışıyor. Geceler ay ışığında beyitler yazıyor. Fakat asabi, dedikoducu bir kadın onun okuduğu bir beyitte kendi suretini görüp Abdülaziz'e düşman kesiliyor. Bir gün şehirden ağanın konukları geliyor. Konuklar harmanı gezerken ağa beraberinde getirdiği Tercüman gazetesini Abdülaziz'e okutturuyor. Abdülaziz gazeteyi su gibi okuyor; üstelik, Avrupa devletlerinin siyaseti hakkında onlara geniş bilgi veriyor. Ağa bunu derin hayretle karşılıyor, mollanın aklını ve kabiliyetini çok beğeniyor, ona övgüler yağdırıyor. İrgatlar Abdülaziz'in aynı zamanda şair olduğunu haber veriyorlar. Ağanın ricası üzerine Abdülaziz yazdığı şiiri okuyor. Herkes şiiri beğeniyor. Ağa gene Abdülaziz'i övüyor. Birden ırgatlar oradaki “Bizim akçe bir günlük toya yetmiyor” mısrasını hatırlatarak ağaya maddi durumlarının ağır olduğunu söylüyor, buna bir çare bulmasını rica ediyorlar. Ağa bunu kasıtlı olarak kurulmuş sahne sayarak Abdülaziz'e söğüp sayarak gidiyor. Abdülaziz'e düşman kesilen dedikoducu kadın bu defa onu savunuyor, bundan sonra şaire yemeğin en yağlı, etin en leziz yerini veriyor.

Çobanzade burada sınıf kavgasını değil, sade, emekçi Tatar halkının durumunu gözler önüne seriyor.

On Dört Yaşım'da adlı hikâye Bekir Çobanzade'nin en etkili nesir eseridir. Karasubazar'dan Uluözen köyüne misafir giden romantik bir genç burada şelale başında tesadüfen bir Rus kızı ile tanışıyor. Ertesi gün de orada buluşup sohbet ediyor, birbirlerine vuruluyorlar. Ertesi gün yeniden görüşmek üzere ayrılıyorlar. Genç eve döndüğünde akrabasının Karasubazar'a gitmek için atları hazırladığını, kendisini beklediğini görüyor. Genç çaresiz kalarak şehire yola düşüyor. Sonralar o kızı çok arasa da bulamıyor ve onu ömrü boyunca unutamıyor: “Bunca yıllar, uzun, dopdolu yıllar geçtikten sonra bugün dahi bundan başka sevinecek, gönlümü okşayacak hatıram yoktur. Belki de hiç bir zaman olmayacak” diyor.

Uğurlu Yollar hikâyesinde ekonomik koşullar yüzünden köyden şehire göçen Tatarların milli hayat tarzından, öz yurdundan, tarlasından, dağından, atından ayrılan insanların faciası gösteriliyor. Her şeyin para ile ölçüldüğü şehirde yaşlıların karakteri değişiyor, çocuklar ise yabancı ortamda tamamen başka ruhta büyüyorlar. Bekir Çobanzade bunu bir aile örneğinde gösteriyor.

Men Börü adlı bir Tatar, komşusu Kurt Baba ile birlikte köyden şehire göçüyor, mutluluğu orada arıyor. Ev alıp yerleştikten sonra bir kahve açıyor, aile yavaş yavaş şehirlileşiyor. Çocukları Nebi ile Hanife bütün gün sokakta

geziyor, Rus çocuklarının başını yarıyor, cuhudların camlarını kırıyor, gelip gidene sataşüyor, kadınların üstüne balçık atıyor, komşu bağlardan meyva çalıyorlar. Şikâyete gelenlerden bıkan Men Börü sonunda Nebi'yi molla yanına veriyor. Fakat çocuk molla'yı da kaale almıyor. Çaresiz kalan babası onu bir cuhudun mağazasına çıraklığa veriyor. Nebi birdenbire değişiyor, Rusça öğreniyor, giyim kuşamına, konuşmasına dikkat ediyor, uslu bir genç oluyor. Hatta bir kursu bitirerek şehir belediyesinde yazıcılık görevi alıyor. Yerli hayır cemiyetinin etkinliklerine katılan bu gencin adı "Seyid Nebi Men Böriyev cenapları" şeklinde İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinde anılıyor, adı sanı bütün Tatar köylerine yayılıyor. Şehirdeki asilzade Tatarlar, görevli Ruslar onunla arkadaşlık kuruyor. Her şey yolunda giderken Nebi ayyaşlığa başlıyor, bütün gün Rus kızları ile keyif çatıyor, sarhoş olup sokakta gölcüklerin içine yığılıyor.

Anası molla çağırtıp dua okutuyor, Nebi defalarca tövbe ediyor, fakat kadeh arkadaşlarıyla buluşunca her şeyi unutup yeniden içmeye başlıyor. Sonunda Nebi polise düşüyor ve çok geçmeden hazin sonu çatıyor.

Yazar bu hikâyede yozlaşan, yıpranan, ayyaşlığa müptela olan, ahlak düşkünlüğüne yuvarlanan Tatar gençliğinin durumunu göstermiştir. Çobanzade'nin bu hikâyede meydana getirdiği Hanife sureti de ilginçtir. Nebi'yi seven Hanife onun ölümünden sonra sık sık sevgilisinin kabrini ziyaret ediyor, onun kabri üstünde Kur'an okuyor.

Men Börü ve komşusu bütün bunların sebebini köyde bırakıp gittikleri kabirlerde, ölümlerine lanet okuyan ruhlarında arıyorlar. Artık bu yerlerde kalabilmeyip 'karşı tarafa', yani İstanbul'a göçmek için pasaport çıkarıyorlar. Yazar onlarla karşılaşılıyor, dertlerini dinliyor:

Edebiyat

1. Nagayev S. Medeni İnkılab Askeri // Lenin Bayrağı gazetesi. – Taşkent, 2.09.1978.
2. Otar İ. Kırmırlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. – İstanbul: Lebib Yalkım yayımları, 1999. – 54-150 s.
3. Kırmırlı Mecmuası. – İstanbul: Süleyman Sudi yayını, 1918.
4. Gök Kitap. – İstanbul: Hacı Adil yayını, 1919.
5. Emel. – 19307 – sayı 11.
6. Bekir Çoban-zade. Boran. – Akmescit: Kırmırlı Devneşir, 1928. – 55 s.
7. Taymas A.B. Kırmırlı Bekir Çobanzade'nin Şiirleri // Türkiyat Mecmuası. – 1955. – C. XII
8. Bekir Çoban-zade. Abdulla Letif-zade. – Taşkent: Gafur Gulam adına ede-biyat ve sanat neşriyatı, 1971. – 80 s.
9. Otar İ. Kırmırlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. – İstanbul: Lebib Yalkım yayımları, 1997. – 288 s.
10. Bekir Çobanzade. Eserleri. – Baku: Şerq-Qerb neşriyatı, 2007. – I-IV ciltler. (V. cild daha çıkmadı).
11. Bekir Çoban-zade. Bir saray kuracak men. – Akmescit: Vidrojdeniya yayımevi, 2001.
12. Bekir Çoban-zade. Oblaka. Bulutlar. – Simferopol, 2003. – 67 s.
13. Bekir Çobanzade. Seçilmiş Şeirleri. – Baku: Nurlan neşriyatı, 2011. – 160 s. (Tertip eden, Kırmırlı-Tatar Türkçesinden uygunlaştıran ve ön sözün müellifi Prof. Dr. Ramiz Asker).
14. Bekir Çobanzade. Seçilmiş Bedii Eserleri. – Baku: BXQR neşriyatı, 2012. – 240 s. (Tertip eden, Kırmırlı-Tatar Türkçesinden uygunlaştıran ve ön sözün müellifi Prof. Dr. Ramiz Asker).

Баку мемлекеттік университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор

Рамиз АСКЕР (Баку/Әзірбайжан)

Ramiz ASKER (Baku/Azerbaijan)

Prof. Dr., Baku State University

**Мағжан Жұмабаевтың туғанына
120 жыл**

-

Magzhan Zhumabayev – 120 years

КӨПКЕ НҰРЫН ШАШҚАН КҮН ҰЛЫ

Казақтың әдебиет тарихында асқан дарынымен ұрпақ жадында жатталып, ой-санасына мәңгілік із салған Мағжан Бекенұлы Жұмабаев Солтүстік Қазақстанда 1893 жылы дүниеге келген.

М.Жұмабаев 1905 жылы жергілікті интеллигент Мұхаметжан Бегишев медресесіне түсіп, 1910 жылы оны тәмамдаған соң, Уфадағы «Медресе-Ғалияға» оқуға түсуге талап қылады. Ол Уфада медресе жетекшісі Сәлімгерей Жантуринмен және белгілі татар жазушысы Ғалымжан Ибрагимовпен танысады.

1912 жылы Ғалымжан Ибрагимовтың ақыл-кеңесімен М.Жұмабаев Омбы қаласындағы мұғалімдер семинариясына түседі. Азаматтық қалыптасу жылдарында жас ақын осы тұста жарық көрген Абайдың өлең жинағымен /1909ж./ және А.Байтұрсыновтың «Қырық мысалы», М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» кітаптарымен танысады. Ал 1912 жылы Қазан қаласында М.Жұмабаевтың «Шолпан» атты тұңғыш жинағы басылып шығады. Өмірінің басты мақсатына бет алып, ел ісіне араласар уақытында қазақ зиялыларының ел қамы үшін, күресуге біріккен алмағайып кезеңіне тура келген ақын «қалың алаштың» қамын ойлауға бел

шешеді. Заманының бет бұрысы және төңкеріс дүмпуімен ере келген жаңа тәртіп саясаты «медреседе білім алып, тәрбиеленген» ақынның азаматтық ұстанымына, эстетикалық көзқарастарына қайшы келді. Мағжанның адами жаратылысы мен болмысын қазақтың көрнекті жазушысы Ж.Аймауытов Ташкенттегі қазақ студенттеріне арналған баяндамасында: «Ақын әлеуметтің жасап шығарған құралы болса, Мағжан да – өз әлеуметінің ұлы, ақынның пікірі, ақынның сөзі әлеуметіне байлаулы» деп айтқан [1, 400].

М.Жұмабаевтың өмірін, тағдырының тауқыметін заманының қиыншылығымен байланыстыра, түбегейлі зерттеп қарастырған ғалым Ш.Елеукунов те осы бағыттас пікірін білдіреді [191].

М.Жұмабаев жырлаған жалпы түркілердің ежелгі отаны Тұран мен Түркістан – ер түріктің бесігі қазақ даласындағы ислам дінінің дарыған жері. Ақынның өлендерінің ішінде, әсіресе рухы мен табиғаты астасқан «Түркістан» тарихын төрткүл дүниенің бесігінде тербеген өлең-сөздерінің даңқы ерені ерекше көрінеді.

«Түркістан – екі дүние есігі зой,

Түркістан – ер түріктің бесігі зой»... – деп келетін сөз басы ел басына күн туған ХХ ғасыр басында түбі бір түркіге киелі орда, рухани пана болған қазақ шаһарынан мәңгілік пен жоғалуды, өмір мен өлімді жалғанның қағидасындай қабылдаған, мұсылман философиясын дамыта жырлаған, оның қиян-кескі батыр тарихының рухани қасиетін танытады. Мысалы,

... Ертеде Түркістанды Тұран дескен,

Тұранда ер Түрігім туып-өскен.

...Тұранның тағдыры бар толқымалы,

Басынан көп тамаша күндер кешкен.

Тұранның тарихы бар отты желдей,

Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей, – деген жолдардан Мағжан ақынның «Түркістан» өлеңінен жалпы түркінің алыс заманды меңзеген кең тарихын ұғынамыз. Шығыс жазба деректерінің мәліметтерінде «Түркістан» атауы VIII-IX ғ.ғ. бастап кездеседі. Оны алғаш араб-парсы тарихшылары қолданып, оған күллі түркітілдес тайпалардың мекендеген жерін жатқызған. Ол парсы тілінде «Түркілер елі» деген мағынаны береді. Түркістан атауы IX–X ғасырлардан бастап, этногеографиялық мәнге ие болып, кең түрде қолданылады. Атап айтар болсақ, IX ғасырдағы араб географы Ибн Хордабек «Китаб ал-масалик уа ал-мамлак» атты еңбегінде тарихшы әрі географ ал-Якубидің «Китаб ал-булдан» атты шығармасының бір тарауы «Түркістан» деп аталғанын және ол туралы мәліметтердің бар екендігін айтады. XI ғасырда түркі тайпаларынан шыққан атақты ғалым Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» кітабының: «Түркі халықтарының мекенжайлары мен тау-теңіздері» тарауында да түркі тарихы баяндалады. Моңғол шапқыншылығына дейінгі жазба деректер мәліметтерінде Түркістан кең мағынада қолданылады. Ол шығыста – Қытаймен, батыста – Каспий теңізі, оңтүстікте – Хорасанмен, шығыс және солтүстік жағалауларына дейінгі жерлермен шектесіп жатқан орасан зор аймақ. Бұл деректер М.Жұмабаевтың «Тұранның елі шексіз, шөлі қандай» өлең жолындағы «шексіз» қолданысының поэтикалық асқақтау емес негізді екендігін көрсетеді. Қазақ ақынының:

... Ежелден жер емес ол қарапайым,

Білесің тарихты ашсаң, Тұран жайын.

... Тұранды мақтамаймын, тіпті текке,

Онсыз-ақ Тұран таныс талай шетке, – деп келетін жолдары дарындылығына астасқан зор білімін танытады. Оның бүкіл шығармашылығы-

ның өнбойына тартылған «түрік елі», «ер түрік», «Тұран» атаулары арқылы берілетін тілектері алысты аңсаған жалаң қиял, ұшқары арман емес, шын мәніндегі, өзі оқып-білген «ерте күндер» мен «ерке күндерден» құралған «Ертегі» әлемі еді. Түркістан аймағын «талай шетке таныс» еткен, әлемге танытқан – қалалардың жиілігі. Бұл жөнінде ибн Рузбехан: «Түркістан – Сейхун өзенінің бойында орналасқан 30 қала-қамалдан тұрады», – деп жазады. Түркістан қалалары ішінде ең ірілері және жазба деректерде жиі кездесетіндері: Сығанақ, Саран, Яссы, Отырар, Сайрам, Аркук, Үзгенд қалалары болды. Осы себеппен XIV-XVI ғ.ғ. авторлар Түркістан аймағын «жеке ел, өлке, уалаят» деп өз алдына атаған, ал оның гүлденуіне қолайлы географиялық орында орналасуы күшті әсер еткен. Оған төмендегі өлең жолдары дәлел болады:

«... Тұранда түрік ойнаған ұсап отқа,

Түріктен басқа от болып жан туып па?

Көп түрік енші алысып тарасқанда,

Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?»

Мұсылман дінінің күн шұғылалы тарихи ордасы Түркістан бүгінде барша түркі халқының арнайы келіп, тағзым етер киелі қыбыласына айналды. Түркістан ұзақ уақыт бойы түркі халықтары мекендеген Орта және Орталық Азия аймақтарының атауы ретінде қолданылды. Ол халықтардың көшпелі өмір кешуіне ғана емес, көбінесе саяси жағдайларға байланысты өзгеріп отырды. Түркілер жер бетінде дамыған халықтардың бірі екенін тарих талай рет дәлелдеген. М.Жұмабаевтың ақындық толғауының кең пішіні мен биік парасаты да осында – заманы айыптағандай ескінің сөзін сөйлемейді, ежелгі түркінің батыр тарихын, бірлігін дәріптеп, келешегі мен бүгінін ұрпаққа үлгі етті:

«Бұл Тұран ежелден-ақ алаш жері,

Тұрансыз тарқамаған алаш шері.

Тұранның топырағында тыныштық тапқан,

Алаштың арыстаны Абылай ері...»

Айбынды алты Алаштың атадан мирас еткен ер түріктің тал бесігіне айналған ұлы мекені Түркістандай киелі жердің рухын, діні бөлек өзге халыққа аяқ-асты еткізбеу, қасиетін қорлатпау.

... Шер батса кім іздемес туған елін,

Тұлпар да көксемай ме туған жерін?

Арқаның ардагері – қалың алаш,

Тұран да, біле білсең, сенің жерің!

Мағжан поэтикасындағы «қалың алаш», «туған ел», «туған жер» қолданыстарындағы авторлық концепцияның ұғымы өте кең, ақын жүрегі түбі бір

Тұранды жырлаған. Өлең құрылысындағы авторлық идеяға әріден келер болсақ, оның лирикалық толғауларындағы мұң-зары мен қайғы-шерінің түбі терең, құлашы кең екенін ұғамыз. Ақынның шексіз шығармашылық-жасампаздық қабілетін, биік эстетикалық-көркемдік талабын танытатын туындылары қоғамдық өмірдің түбегейлі мәселелерін қозғаған. Мағжанның көркем түрді мазмұнға бағындырған өлеңдерінің құрылыс-жүйесі бейнелілікпен астасып, нақыш-өрнегі мағыналықпен сабақтасқан. Оның өлең жүйесінің өзіндік бітім-болмысы айтар ойының екпінімен-ақ өзінің табиғаты мен тегін танытып тұр. Бұл елдің ертеңін ойлаған зиялы қауымның тарихта Тұран болып дүркіреген түбі бір түркі елінің тұтастығына ұмтылып, ер түріктің ұрпағын ешкімге бодан етпеуде тізе қосуды арман еткен тұсы еді. Олар ұлт сөзін сөйледі, «түріктің ерлігін айта келіп, қазақты отаршыл үкіметке қарсы шындауда» жандарына рух, жүректеріне қайрат берер ата-баба шежіресіне оралды [2].

XX ғасыр басында ежелгі Тұраннан тарап, жеке ұлт болып қалыптасқан бауырлас елдің бас көтерер зиялы қауымы өз алдарына ұйымдасып, бір орталыққа бірігуді үлкен мақсат етіп қойды. «1920 жылдың 20 ақпанында Ташкент шаһарында Түркістан Коммунистік партиясының V өлкелік конференциясында партия ұйымының аты түрік халықтарының Компартиясы болып, Түркістан Түрік Кеңестік Республикасы аталды. Бұл Кеңес үкіметіне Түркі халқының астыртын бірігуі секілді күдік туғызды. Ақыры «пантюркизмге» қарсы науқан басталды. Мағжанға «түрікшіл» деген айып тағылды» [2, 194]. Осы келтірілген деректік сәйкестіктер дәлелдеп тұрғандай, алмағайып уақытта Алаштың автономиялы мемлекетін құру, XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының да түбегейлі өмірлік мұраттарына айналды.

Башқұрт қайраткері З.У.Тоған 1920 жылы В.Ленин мен И.Сталинге хатында: «...Кеңестік Ресейдің Шығыс саясаты халықтар арасына іріткі салады, жасанды таптық жіктелісті өршітіп, өте ауыр қиындыққа апарып соғады», – дей келіп, түрік зиялылары үшін террордың басталғанын меңзеп, кеңеске қарсы ашық күреске шығатынын хабарлайды. Сөйтіп, қиын-қыстау кезеңде, кеңеске қарсы көтеріліс байрағы құламаған жерде, 1921 жылы 2 тамызда Түркістан Ұлттық Федерациясының (ТҰФ) біріккен комитеті құрылады.

Бұл большевизм түрік халықтары ықпалдас-тығын ыдыратуға бірыңғай бет бұрып, Тұрар Рыс-

құловтың Түркістан Кеңестік Республикасын құру туралы идеясына бұғау салған уақытта туған бірлік жолындағы ізденісі еді [307].

Туған елінің тағдыры мен болашағы үшін күрес-тің рухани ортасынан ақын Мағжан да табылған. Мысалы, зерттеуші Д.Қамзабековтің деректерінде 1922 жылдың 4 желтоқсанында Ташкентте құрылған (төрағасы Халел Досмұхамедұлы болған) «Талап» атты қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымының басқарма мүшесіне Мұхтар Әуезов қатысса, ұйым жұмысына қатысқандардың ішінде Мағжан Жұмабаевтың аты-жөні де айтылғанын атап көрсетеді.

Ол «Талап» Түркістанның мәдени-рухани кеңістігінде көп еңбек сіңірген Абай мен Мағжан жинағын, «Ақ жол» газетін, ғылыми-танымдық бағыттағы «Шолпан», «Сана», «Сәуле» журналдарын шығарды. Ең бастысы, саяси ахуал өте ауыр кезде Алаш зиялыларын Түркістанға жинап, бәріне қызмет тауып беруге жәрдемдесті. Сөйтіп, большевизмнің ызғарына қарамай шығармашылық атмосфера туғызды. Халелдің ең таңдаулы зерттеулері осында туды, Мағжанның сыршыл, тағылымды туындылары осында өмірге келді, Мұхтар да осында бұрынғы әдеби әлеуетін одан әрі дамытты [3, 332].

Тұранның тарихымен суарылған Мағжан халқының мұң-зарының ішіне ене, жүрегімен бойлай ұғынды, бұл қуатты сезім оған күш беріп, ол ақыннан қоғам қайраткеріне дейін шындалды. Халқының тағдырына жанымен ауырған ақын қазақ әдебиетінің өркендеу жолын жаңаша бағдарлаған, «Алқа» үйірмесінің «Табалдырық» платформасын да (1925-1926 ж.ж.) жазды [2, 342].

Бұл еңбегінде Мағжан туған әдебиетінің, Еуропа мен орыс әдебиетінде пайда болған көптеген бағыттың ықпалында қалып қоймай, өз кескін-келбетін, тегі мен табиғатын сақтап қалуын ойлайды. Бұл мақсатын заман сипатына қарай, әдеби қауымның міндетін айқындау арқылы түсіндіреді, яғни ол – суреткердің азаматтық һәм әдебиеттік борышы.

«Ақын әрі суреткер, әрі жауынгер болсын. Асты-үстіне шыққан дәуірдің әскеріне жататындықтан, біздің қолымыздан қаруымыз түспейтін болсын. Қазақ жазушылары әскердің бір қанатындағы шағын жасақ дейік. Оның жауды жасқандыратын міндеті бола тұра, суреткер ретінде де борыштары бар. Басқа сөзбен айтқанда, суреткер өзін қоғамнан, халқынан, ұлтынан бөле алмайды. Ол азаматтық борышын қоғамның қай мүшесінен де кем ат-

қармауға тиіс. Ал суреткерлігіне келсек, жазушы творчество шарттарын толық игеруі тиіс», – деп келтіреді [2].

Бұл кіріспеден және жеті бөлімнен тұратын теориялық құрылымның негізгі концепциясы болып табылады. Мағжан еңбегінің тағы бір құндылығы сол тұстарда орын алған «тарихы жоқ халықтар» [2] санатынан қазақтардың мәдени және әдеби қорын көрсете жазу арқылы құтқарып, қарсы пікірді дәлелдеуі еді. Мысалы, ол «Қазақтарда шын мәніндегі күшті әдебиет болған, әлі де солай. Қазақ әдебиеті өз халқының өмірімен тығыз байланыста өркендеді, ойына, сезіміне тіл бітірді, сілтер қаруы, атар оғы болды. Өйткені қазақ әдебиетінде халқының өміріндегі өзгерістер, кең даласы, қарлы-қарсыз таулары, қуанышы-қайғысы, ой-сезімі, қиялы бейнеленеді. Әзірге әлі зерттеле қоймаған дәуірлерді былай қойғанда, соңғы кезеңді алсақ, оның Мұрат, Махамбет, Базар, Шортанбай және Ақан сері секілді ақындары халқының шаттығын да, қайғы-қасіретін де жырлай білген», – деп жазады [2].

Ақынның еуропалық отаршылдықты адам бойындағы ыза мен кекті туындатар қозғаушы күш ретінде танытуда, қазақ мақалын айтар ойының түйініне айналдыруы да өз алдына ұтымды пікір: «Қорқақты қуа берсе, батыр болады» дегендей, құлдан батыр жасайды, езілгендердің жүрегінде ұлтшылдық сезімін қоздырады. Міне, осы заңның негізінде бақытсыздық пен өлім елесі торлаған қазақ халқы 1905 жылғы революциядан соң, ес жиып, күш ала бастады. Сөйтіп, әдебиет өткенді жырлап, жас халқын демейтін, оның жүрегіне сенім отын жағатын айла іздеді. Осындай харекетке кіріскен әдебиет мақсатына жетіп үлгермеді, кенет төңкеріс дауылы басталып кетті» [2].

Мағжанның әдебиет тарихын қоғамдық дамумен тығыз байланыста қарастырған шолуындағы «әдебиет мақсатына жетіп үлгермеді» деген астарлы ойы қазақ әдебиетінің жаңа бағытқа өтер тұстағы алдын-ала іркілісі еді. Ақынның ұлттық мұраға көзқарас мәселесін көтеріп, ата-бабадан мирас рухани байлыққа ат үсті қараудан сақтандыруы да, ел тағдырын ұрпаққа аманаттауды өзінің азаматтық парызы санауы еді. Бұл бағыттағы ойын, ақын былай деп жалғастырады: «Қазақ әдебиеті жалаң ұранды өлең етіп қиыстыруымен революцияшыл әдебиет бола алмайды. Пролетарлық революция езіліп-жаншылған халықтардың революциясы екендігінен, сол халықтардың санасына, сезіміне жаңа заман

идеялары сіңгенін көрсететін ой-пікірдің символын жасай білу керек. Міне, сонда ғана қазақ әдебиеті өзін революцияшыл әдебиет қатарына қоса алады» [2]. М.Жұмабаевтың туған әдебиетінің тағдырын кесіп-пішкен турашыл ойлары, эстетикалық талғамдары мен философиялық тұжырымдары ақындық өнердің сыртқы пішіні мен ішкі мазмұнына жаңа түр мен сипат енгізген ұлттық нақыштағы рухты поэзияны жасады. Туған халқына ақындық өнерді мирас қылған Мағжанның әдебиетке құштарлығын жалаң айта алмаймыз, оның өнері өмірімен астасқан, өлеңдегі ақындық көңілі азаматтық ұстанымымен қайралған шынайы болмысты дүние болып табылады. Мағжанның махаббат лирикасындағы құштарлық, жалғаннан баз кешіп сүю, дүниені тәрк ету – құмарлық табиғаттарының өзі, оның түбі мен тегін шығыстан тартқанын меңзеп тұр. Қазақтың аса талантты ақынының азаматтық (саяси-әлеуметтік) лирикасының әлеуметтік әуені де өзінің тумысы мен болмысын дәл таныған даналығымен «Күншығысты» жаныңды табындырардай қуатты махаббатпен жырлайды:

*...Ерте күнде отты Күннен Гун туған,
Отты Гуннен от боп ойнап мен туғам,
Жүзімді де, қысық қара көзімді
Туа сала жалынменен мен жуғам.
Мен Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гуннен туған пайғамбар.
Күншығыстан таң келеді, енді көр.
Таң келеді, мен келемін – пайғамбар,
Күт сен мені, «лахаулаңды» оқи бер.
Күншығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күңіренеді, мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем! [1, 51].*

Немесе ақын:

*Оттан жаралған жаны,
Күннен туған баламын,
Жарқыраймын жанамын.
Күнге ғана бағынам.
Өзім – күнмін, өзім – от,
Сөзім, қысық көзімде – от,
Өзіме-өзім табынам.
Жерде жалғыз тәңірі – от.*

Оттан басқа тәңірі жоқ, – деп жырлайды [49]. Лирикалық кейіпкер ұғымын алғаш негіздеген Ю.Тыняновтың Блок поэзиясы туралы: «Ақынның бүкіл поэзиясын тұтас көрініс, бірегей құбылыс

ретінде кейіптеп тұрған нақты адам бейнесі бар», – деген тұжырымы бойынша қарастырар болсақ, Мағжанның да бүкіл лирикалық шығармалары мен поэмаларын өзара байланыстырып, бір бүтін тұтастығын құрап тұрған ортақ образ бар екені айқын байқалады. Ол – романтикалық қуаты басым, ішкі жан-дүниесі сырға бай, өте күрделі образ. Осы ойымызды зерттеушілер де «ақын қоғам өмірі, заман, адам туралы толғанғанда, өлеңде айтылған жайдың тар көлемдегі өмірбаяндық мағынасынан жинақтап, қорытылған жалпы адамзаттық, философиялық мәні әлдеқайда басым жатады», – деп қуаттайды [2, 217]. Міне, дәл осы тұста қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың өз ойын

өрген өлең сөзінің өмірдегі жалпы түркі әлемінің рухымен астарлас жатқанын көреміз. Ал ақын поэмаларындағы сомдалған лирикалық қаһармандар – ақынның қоғамдық, эстетикалық мұраттары, идеалдары, өмір құбылыстарын, дәуірді, халық тағдырын өзінше түсініп-сезінуі [4, 218].

Қоғамдық өмірдің барлық саласына араласып, ұлт тарихына қызмет еткен, рухани ізденістері мен мәдени игіліктерімізді молайтуда жемісті еңбек еткен Мағжан Бекенұлы Жұмабаев шығармашылығындағы бұл тақырыптық ерекшеліктің ХХІ ғасыр басында да өзінің халықаралық маңызымен түркітектес халықтың ұрпақ ынтымақтастығына қызмет етері анық.

Әдебиеттер

1. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы // М. Жұмабаев. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
2. Елеукенов Ш. Мағжан. Өмірі мен шығармагерлігі. – Алматы: Санат, 1995.
3. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002.
4. Әдебиеттану терминдер сөздігі / Жауапты ред. З.Ахметов. – Алматы: Ана тілі, 1996.

Жайлы БАЛТОҒАЕВА (Атырау/Қазақстан)
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Zhaily BALTOGAYEVA (Atyrau/Kazakhstan)
Candidate of Philology, associate professor

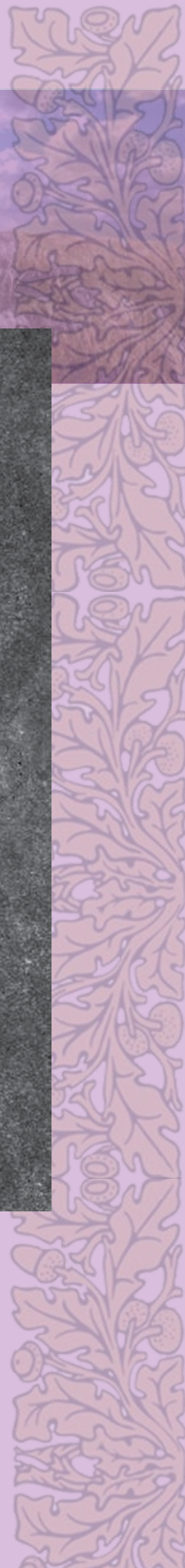

**Акдес Нимет Кураттың туғанына
110 жыл**

-

Akdes Nimet Kurat – 110 years

AKDES NİMET KURAT VE TÜRK TARİHÇİLİĞİNDEKİ YERİ

Giriş

20 yüzyılın başında Türkiye devletinin kuruluş döneminde Türkiye'nin fikri ve akademik hayatının temellerini atan ve gelişmelere büyük katkıda bulunan pek çok aydın Rusya coğrafyasından gelmiştir. Onların içinde Türkiye'ye İdil bölgesinden (Tataristan-Başkurdistan) gelen Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Hallim Sabit, Rahmeti Arat, Abdullah Taymas, Musa Carullah, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan'ı sayabiliriz. Bu isimlerden birisi olan ve Türk tarih bilimi temelini gelişmesine büyük katkıda bulunan Akdes Nimet Kurat'ın bu sene doğumunun 110.yılı dolmaktadır.

Genç yaşında ülkesinden Türkiye'ye gelerek yerleşen Akdes Nimet Kurat'ın hayatı ve akademik çalışmaları, tarih algısı ve tarihçiliği, tarih öğretimine ve iyi tarihçilerin yetiştirilmesine verdiği önem bugün dahi güncelliğini korumaktadır. Onun öğrencilerinden sayılan Prof. Dr. Şerif Baştav hocasıyla ilgili şöyle yazmıştır: "Akdes Nimet, İstanbul Üniversitesi'nden mezun olduğu 1928 yılından, vefat ettiği 1971 yılına kadar aralıksız çalışan ve yorulmak bilmeyen bir insandı. İlim anlayışını herşeyin üstünde tutan, yurtsever, vazifesine

çok bağlı Türk dünyasının büyük bir ilim adamı olarak bilinmektedir." [1, 119-126].

AKDES NİMET KURAT'IN HAYATI

Akdes Nimet Kurat, 22 Nisan 1903 tarihinde Rusya Federasyonu, Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan şehri yakınlarında bulunan Berket köyünde doğdu. Babası Tâhir Şahmurad, annesi Şâkire İrfan'dır. Akdes Nimet'in ailesi, Tatarların aydın sınıfına mensup babası Molla Tahir Efendi'dir. Akdes Nimet'in altıncı ceddinin Volga Irmağının sağ tarafındaki dağlık bölgenin mirzalarından olduğu kaydediliyor. Aydın bir adam olan Molla Tahir Efendi, çocuklarının ilköğrenimini kendisi yapmış, Akdes Nimet orta ve lise eğitimini Rus okullarında almıştır. Akdes Nimet, 1920 yılında «Bügülme» Rus lisesini bitirdi. «Bügülme», Kazan'ın doğusunda, Başkurdistan ile Tataristan'ın hudut bölgesinde bulunur. O zamanki nüfusunun çoğunluğu Rus olan bir kasaba idi. 1920 yılında Rus lisesini bitiren Akdes Nimet, babası, çevresi

Merhum Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT'ın son fotoğraflarından : Atatürk Üniversitesi'nin davetlisi olarak 25 Mayıs 1970 günü Edebiyat Fakültesi'nde ilk seminerini yaptıktan sonra, Dr. Kırcıoğlu ile birlikte.

ve özellikle Hadi Atlası'nın (Cedid görüşlü ünlü Türk tarihçisi) etkisi altında milliyetçi ve Türkçü fikirlerle yetişmiş bir gençti. Kurat'ın Kazan'da yetişmesi, duygu ve düşünce dünyasını şekillendirmiştir.

Akdes Nimet'in mezun olduğu 1920 yılında Rusya, 1917 İhtilal'inin sebep olduğu her türlü mahrumiyet ve çalkantı içinde boğuşuyordu. Bu yüzden Akdes Nimet'in ülkesinde yüksek eğitim yapması pek mümkün olmadığı için, eğitimine Almanya'da devam etmek üzere Rusya'dan kaçmayı tasarlamış, fakat hudutta yakalanarak geri çevrilmiştir. Lâkin bu olay Akdes Nimet'i yıldırmamış; ikinci girişiminde Letonya üzerinden Polonya'ya giderken pasaportsuz olduğu için tutuklanmış ve 6 ay hapiste yatmıştır. Ondan sonra Varşova yakınlarındaki bir çiftlikte bir buçuk yıl çalıştı ve bu esnada Lehçeyi öğrendi. Polonya'daki Türkiye Elçiliğinden aldığı pasaportla 1924 yılında İstanbul'a gelen Akdes Nimet, burada maddi güçlüklerle karşılaşmış, fakat yine de İstanbul Darülfünunda Edebiyat Fakültesine kaydını yaptırarak eğitime başlamıştır. 25 Ağustos 1925 yılı Profesör Fuat Köprülü tarafından Türkiyat Enstitüsü'ne asistan olarak alınması Akdes Nimet'in hayatında bir dönüm noktası oluşturur. Burada enstitünün kütüphanesini tanzim etmek, Rusça, Lehçe ve Türk lehçelerindeki Türkoloji ile ilgili yayımları takip ederek bunların tercümelerini sağlamakla görevlendirilmişti.

Darülfünunda, Fuat Köprülü, Zeki Velidi Toğan ve o sıralarda misafir profesör olarak İstanbul'da bulunan Vilhelm Barthold'un derslerine katıldı, Ahmet Refik'in derslerini ihmal etmedi. 1928 yılının

mayısında Darülfunun Tarih bölümünden mezun olan Akdes Nimet, bu sırada Maarif Vekâletinin açtığı Avrupa müsabaka imtihanını kazanmış ve 1929 Temmuz ayında doktorasını hazırlamak üzere Almanya'ya gönderilen Akdes Nimet, ilk iki yıl Breslau ve son iki yılını da Hamburg Üniversitesi'nde geçirmiştir. Bu üniversitelerde Doğu Avrupa tarihi, slavistik, bizans tarihi, felsefe derslerini almıştır. Bu üniversitelerde Andrese, Aubin, Biels, Gielp, Kocbner, Konremann, Linde, Ostrogorsky, Berkenkopf, Habhagen, Heimann, Keller, Moack, Salomon, Sieverking, Walter gibi kıymetli bilim adamlarından dersler almıştır.

1933 eğitim öğretim yılında Bizans tarihi sahasında hazırladığı tez ile edebiyat (Felsefe) doktoru ünvanını almıştır. Sonra da İstanbul'a dönen Akdes Nimet, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Ortaçağ Tarihi doçent namzedi olarak tayin edilmiştir. Üniversitede yürüttüğü dersler ve seminerler dışında devlet arşivinde çalışmış ve «Orta Çağ Tarihine Ait Kısa Bir Bibliyografya» adlı eserini bu sırada yazmıştır. Akdes Nimet, Tarih kürsüsü profesörleri ile arasında meydana gelen anlaşmazlıktan dolayı 1937 Şubatında İstanbul Üniversitesi'nden ayrılarak, bir buçuk yıl kadar İsveç'te Uppsala Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştıktan sonra Stockholm'deki Devlet Arşivinde, Berlin ve Paris, Lahey, Londra'daki arşiv ve kütüphanelerde «Prut Seferi ve Barışı» adında hazırlamakta olduğu esere malzeme toplamıştır. Avrupa'dan döndükten sonra 1939-1941 yıllarında Denizli Lisesi ve Gazi Terbiye Enstitüsü'nde tarih öğretmenliğini yapmıştır.

1941 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde Tarih Doçenti olarak göreve başlamıştır. 1944 yılında aynı fakültenin Rus Dili ve Edebiyatı profesörlüğüne getirilmiş ve 1954 de Osman Turan'ın Milletvekili seçildiği dönemlerde Ortaçağ Tarihi Kürsü Profesörü seçilmiştir. 1954-1955 yıllarında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde dekanlık yapmıştır. Akdes Nimet, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde derslerinin dışında özellikle proseminer ve seminerlere önem vermiş, aynı zamanda kitap ve makale neşretmeği de hiç ihmal etmemiştir.

28 Ağustos 1971 tarihinde, Ankara'dan İstanbul'a giderken geçirdiği kaza sonunda 8 Eylül Çarşamba sabahı Hakkın rahmetine kavuşmuştur.

BİLİMSEL ESERLERİ

Türk dillerinden başka Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusça, Leh, Arap, Fars, İsveç ve Yunan dillerini bilen Kurat, yabancı dil bilme avantajından yararlanarak zengin araştırma imkânı bulmuştur. Çeşitli dergi ve gazetelerdeki yazıları dışında değişik konularda 23 kitap ve 70'den fazla makalesi vardır. Ağırlıklı olarak Rusya Tarihi, Doğu Avrupa Türk Kavimleri, Orta Asya'da Rus-Türk ilişkileri ve Rus Osmanlı münasebetleri üzerinde durmuştur. 1937 yılında önemli eserlerinden "Peçenek Tarihi", 1938 yılında ise "Rusya Tarihi" adlı kitabı yayımlanmıştır. Türk-Rus ilişkileri içinde önemli yeri olan İsveç Kralı XII. Karl'ın Büyük Petro'ya karşı mücadelesi, Osmanlı Devleti'ne sığınması ve Prut savaşı konusunda Kurat'ın uzun yıllar süren bu çalışması çok meşhur olan "Prut Seferi ve Barışı" adlı eseri ile taçlanmıştır.

Akdes Nimet, 1946-1947 yıllarında İngiliz Kültür Heyeti'nden sağladığı burs ile İngiltere'ye gitmiş ve orada Oxford, Bodlean, Londra British Museum'da çalışarak «Türk- İngiliz Münasebetleri» adlı kitabını yazmıştır. 1950-1951 de New York Rockefeller, 1961-1962'de Nato araştırma burslarından faydalanarak New York, Princeton ve Berkeley, The Hoover Institution kütüphaneleri ile Washington, Londra ve Paris arşivlerindeki çalışmaları sonunda «Türkiye ve Rusya» adlı eserinin birinci cildini yayınlamış ve ikinci cildini neşre hazır hale getirmiştir.

Avrupadaki çalışmalarını takiben, Amerika Birleşik Devletleri'ne geçen Kurat, George Town University'de «Türkiye'nin Durumu ve Akdeniz Sovyet Donanması», American University'de «Yeni Türkiye», Yale University'de «1569 Ejderhan Seferi-ilk Türk-Rus Savaşı» adında verdiği konferanslardan sonra 15 Mart 1971 de yurda dönmüştür.

Kurat'ın yukarıda bahsettiğimiz eserleri, bununla birlikte Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki «Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler; Die türkische prosographie bei Leonikas Chalcocondilas; Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi; The Despatches of Sir Robert Sutton. Ambassador in Constantinople 1710-1714; Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959); Göktürk Devleti; IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, ABD Devlet Başkanı'nun biyografisi» gibi eserleri ilgi ve araştırma alanının ne kadar geniş olduğunu ve birçok lisan bilmesinin eser-

lerine büyük zenginlik kazandırmış olup, tarih araştırmalarındaki hakkettiği saygın yerini almıştır.

AKDES NİMET KURAT'IN TARİHÇİLİĞİ

Tarih araştırmalarında kaynaklara ulaşım, metinleri kaynak dillerde okuyabilmek ve onları güzel kullanabilmenin büyük önemi vardır, hatta tarihi değerleri ona göre biçilir. Çok dil bilmekle birlikte Türk ruhu, tarih metodu ve bilimsel ağırbaşlılığı bakımından Nimet Kurat'ın tarihçiler arasında özel yeri bulunmaktadır. Akdes Hoca'nın öğrencisi olan Prof.Dr. Abdulkadir Yuvalı'nın ifadesiyle "Hocamızın derslerini dinlemenin faydasını meslek hayatım boyunca unutmam. Zira hocamız, hemen hiçbir dersini konusuyla başlayıp yine konusu içinde tamamlayamazdı. Biz derslerinde sadece ortaçağlarda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk Kavimleri yanında bütün Türk tarihini ilgilendiren konuları birbirleriyle ilintili olarak dinlerdik. Hocamız zengin kaynak bilgisi yanında aynı zamanda doğu-batı dillerini bir arada kullanabilen az sayıdaki tarihçilerden birisi olarak hafızalarımızdan asla silinmeyecektir. Ruh-u şad olsun".

Kendi çalışmalarında ve yetiştirdiği öğrencilere Türk tarihini araştırılmasında dünyada var olan bütün kaynakların (Bizans, Slav, Arap v.b.) incelenmesi gerektiğini vurguluyordu. Bu bağlamda, çalıştığı konular hakkındaki eserleri ve arşiv belgelerini görmek için belgelerin olduğu her yere gitmiş, öğrencilerini de bu konuda teşvik etmiştir [2, 116-130]. Hatta bir olaya farklı görüşleri bildiren farklı dillerde yazılan kaynakları inceleyip, onları pazılın parçaları olarak tamamlamış olup, tarihi olayın genel resmini verebilmişti.

Kaynakların iyi ve doğru değerlendirilebilmesinde Tarih bilimi ve Tarih metodu bilgisinin büyük önemini Kurat her zaman ifade etmiştir. Kurat, "ezberci" tarihe karşı çıkarak, bir tarihçinin dünya tarihinin ana hatlarını öğrendikten sonra, bir konu üzerinde kendi başına inceleme araştırma ve güzel değerlendirme yapabilmesi daha da önemli görüşündeydi. Nimet Kurat öğrencilerinin yetişmesine büyük önem verdiği için, dekanlığı sırasında öğrenciler için tarih bilgisi ve metodunun derinleşmesi amacıyla fakültede 50'den fazla «Tarih Kolokyumu» düzenlemiş, bu kolokyumlara Ankara bilim hayatının takdir ve ilgisi görülmüş olup bu çalışmalara çok sayıda ilim adamı katılmıştır.

Kurat, Rus idaresinde kalan Türk topraklarında büyümüş bir bilim adamı olarak milli duydu ve milli

tarih konularına özel ilgi göstermiştir, gençlerin milli tarih anlayışı içerisinde yetişmesi, milli tarihini bilmesi ve gurur duyması gerektiğini söylemiştir. Bununla ilgili makalesinde [3, 17-20] şöyle yazmıştır: “Bütün medeni milletler kendi milli tarihlerine kıymet verirler, gençliği bu esaslar üzerinde yetiştirmeye çalışırlar. Bizim de takip edeceğimiz yolun aynı olması lazımdır. Bunun içindir ki bir mühendis, eczacı, teknisyen, hekim, avukat veya herhangi bir meslek sahibinin milli tarihimizin ve insanlık tarihinin değeri hakkında bir fikir sahibi olması şarttır; bilhassa Türk tarihinin ana hatlarını ve Türklerin medeniyete yaptıkları hizmetler hakkında bilgileri olması gerekir”.

Günümüzde bile geçerliliğini koruyan ve net sonuca varılmayan konu olan, tarihin dönemsel sınıflandırılması konusunda da Nimet Kurat’ın önemli düşünceleri vardı. Bununla ilgili makalesinde, birçok devletin gelişmesini etkileyen kavimler göçünün başlangıcı olan 375 yılının Ortaçağın başlangıcı olarak kabul edilmesinin gerektiğini, böylece Hunlarla başlamasının da, doğrudan Türk tarihini ilgilendirdiğini ifade etmiştir [4, 27–30].

Meşhur Rus Türkolog Prof.Dr. Sergey Klyastornıy [5], araştırması ile ilgili 1960’lı yıllarda Ankara Üniversitesi’ne yazdığını ve kendisini şahsen tanımadığı halde Nimet Kurat’tan gelen detaylı yazı ve bilgiye çok sevinmiş ve şaşırılmış olduğunu bildirmektedir. Hatta El-Kufi’nin el yazısıyla ilgili Nimet Kurat’ın “Ankara Üniversitesi Habercisinde” yayımlanan ve kendisine gönderilen makaleleri çok önemli ve o günlerde bilinmeyen bilgi içerdiğini, bu bilgileri kendi çalışmalarında kullandığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, Nimet Kurat’ın Arapça yayımladığı metni sonra da Rusça’ya tercüme ettiğini ve yayımladığını bildirmektedir.

Tarih araştırmalarına paralel olarak, Akdes Nimet Kurat Türkiye’deki siyasî gelişmeleri ve ideolojik seyri de yakından takip etmiş, güncel tartışmalara de katılmıştır, ama çeşitli dergi ve gazetelerde bazen takma adla yayımladığı bu tür yazılarını meslekî kimliği dışında tutmaya çalışmıştır.

SONUÇ

Kökü Kazanlı olan ve gençliğinde Türkiye’ye yerleşen Akdes Nimet Kurat 20. yy. başında temelleri atılan modern Türk tarihçiliğinin sağlam zemin üzerinde kurulması gerektiğini devamlı olarak ifade etmiştir ve bunun için bütün ömrü boyunca çalışmıştır. Ayrıca kendi bilimsel araştırmalarıyla birlikte akademik tarih öğretimi konusuyla ayrıca ilgilenmiş olup, bu meselenin bir devlet için ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.

Kurat’ın milli şuuru, meslek sevgisi, sağlam metodu, yorulmayan gayreti ve birçok dil bilgisi, Türk tarihini inceleme ve değerlendirme bakımından tarihçilerin arasında özel yeri olduğu şüphesizdir. Bununla birlikte, Türkiye tarihçiliğine önemli isimleri kazandırmasında değerini bir kat daha artırmaktadır: Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. Şerif Baştav, Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat, Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu ve Prof.Dr. Abdülkadir Yuvalı’nın yetişmelerinde emeği olan Kurat’ın bizzat asistan olarak aldığı öğrencileri; Prof. Dr. Reşat Genç, Prof. Dr. İsmail Aka, Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman ve Prof. Dr. Melek Delilbaşı, gibi isimler Türk tarihine büyük katkıda bulunmuşlardır [6].

Sonuç olarak Türk tarih bilgini Akdes Nimet Kurat’ın tarihçiliği yönündeki Osman Turan’ın [4, 30-33] söz-

lerini aktarmak istiyorum: “Merhumun tarihçiliği dar bir bölge ve bir devre sığmamış; Türklerin mazisi hakkında genişliğine ve derinliğine tetkiklere girişmiş, Altaylar’dan Balkanlar’a, İdil boylarından Türkiye’ye, Hunlardan Cumhuriyet devrine kadar uzanmış ve

bu uğurda tükenmez bir enerji ile çalışarak pek çok eser vermiştir... Çalışmalarında daima milli beka ve yükseliş endişesi taşımış; fakat hiçbir zaman ilmi objektiflikten ve metotlardan uzaklaşmamıştır”.

Kaynaklar

1. Baştav Şerif. «Kazan Türklerinden Prof.Dr. Akdes Nimet Kurat» Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri / Yay.haz. Abdülkadir Yuvalı vb. – Kayseri, 23-26 Mayıs 1996. – 119-126 s.
2. Vurgun Ahmet, Avaroğulları Muhammet. Akdes Nimet Kurat, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi // Türk Tarih Eğitimi Dergisi. – 2012. – №1. – 116-130 s.
3. Kurat Akdes Nimet. Milli Tarihimizin Değeri. – Türk Yurdu, 1953. – 17-20 s.
4. Kurat Akdes Nimet “Ortaçağlar Mefhumu” // Bayrak Dergisi. 1971. – №18(4). – 27-30 s.
5. Klyāstorniy Sergey. “O slavyanah Srednego Povoljya i o kollegah-slavistah” (Rusça) // “Sujdeniya” Tarih Dergisi. – 2013.
6. Genç Reşat. “Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat’ın Hayatı ve Eserleri”. // Prof. Dr. Reşat Genç Makaleleri / Haz. Semih Yalçın, Uğur Ünal, Togay Seçkin Birbudak. – Ankara: Berikan Yayınevi, 2007.

Нүрсүлу ЧЕТИН (Анкара/Түркия)
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Nursulu CHETIN (Ankara/Turkey)
Candidate of History, associate professor

AKDES NİMET KURAT: TÜRK TARİHİNİN GÜZELİĞİ VE DERİNLİĞİ

**Болот Юнусалиевтің туғанына
100 жыл**

-

Bolot Yunusaliyev – 100 years

БОЛОТ МУРАТАЛИЕВИЧ ЮНУСАЛИЕВ

1. ↑ ил илиминин корифеи

Б.М.Юнусалиев – түркологияга, кыргыз тил илимине, кыргыз фольклоруна, тарыхына баалуу салым кошкон чоң окумуштуу, мамлекеттик ишмер. Өзгөчө ал кыргыз тилинин тарыхын изилдөөгө, кыргыз тилинин калыптаныш, өнүгүш маселелерин изилдөөгө көп эмгек жумшап, кыргыз тилинин калыптаныш доорлорун изилдеп, анын байыркы көрүнүштөрүн аныктап-тактаган макалаларды арбын жазган. Тилдин ички табиятын ачып, тарыхый калыптаныш, өнүгүш маселелерин иликтеп, сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн келип чыгыш, өзгөрүү мыйзам ченемдиктеринин негизинде тилдин тарыхынын, элдин тарыхынын купуя сырларына саресеп салган. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын туу чокусу болгон «Манас» эпосу, анын жаралыш, пайда болуш доорлору, идеялык терең мазмуну тууралуу да көз карашын билдирип көлөмдүү макалаларды жазган. Ар кандай максаттагы илим-изилдөө иштери, монографиялары да, жараткан окуу китептери, окуу куралдары да кыргыз тилинин тарыхын аттап өткөн эмес. Бардык

учурларда окумуштуунун изилдөөлөрү, ал гана эмес, илимий иликтөө жүргүзүү стили да тарыхты казып, тарыхый көрүнүштөрдүн жүзүн ачып жүрүп олтургандыгын көрөбүз.

Болот Мураталиевич Юнусалиев 1913-жылы 6-октябрда азыркы Чүй областынын Кемин районундагы Кичи-Кемин кыштагында туулган. Муратаалынын баласы Жунушаалы бай болбогон менен өзүнө тың, ую, жылкысы, кой-эчкилери бар колунан көп иш келген уста киши болгон. Арабанын, тегирмендин түрдүү тетиктерин, ар кандай тиричилик куралдарын, жабдыктарды жасап, жер да иштетип оокат кылган. 1916-жылы үркүндө¹ эл менен кошо Кытайга качып барып, эки жылдан кийин кайтып келген. Жунушаалы үч уул, үч кызды тарбиялап өстүрүп, анча-мынча мал-жан күтүп, жер иштетип, устачылыгы менен күн көрүп жүрүп Совет бийли-

¹ Падышалык Россиянын эзүүсүнө каршы кыргыздардын көтөрүлүшү 1916-жылы карателдик отряд тарабынан айоосуз басылып, кыргыздар кырылып, аман калганы Кытайга өтө качып, эл катуу азап тарткан окуя элдин жадында үркүн деген ат менен эстен кеткис болуп калган.

ги тушунда колхозго кирип устачылыгын улантып, сугатчы да, арабакч да болуп иштейт. Балдарын окутуп, алардын билим алуусуна камкордук кылат.

Болот балдардын улуусу болуп, 1920-жылы Кичи-Кеминде башталгыч мектептен, кийин Токмок шаарындагы балдар үйүнөн окуп тарбияланат. 1927-жылы Ташкенге барып адегенде политехникалык техникумдан билим алып, анан Орто Азия коммунисттик университетинин жумушчулар факультетин бүтүрүп, 1931-жылы Москвадагы В.И. Ленин атындагы институтка окууга кетет. Окуусун ийгиликтүү бүтүрүп, айылга келип элдин сабатсыздыгын жоюуга көп эмгек сиңирген. 1934-жылы ВКП(б) Кыргыз обкому Болот Юнусалиевди Фрунзе (Бишкек) шаардык комитетинин катчысы кызматына чакырат. 1935-жылы Эл агартуу Комиссариатынын мектептер башкармалыгына ишке өтөт. 1938-1941-жылдары ВКП(б) БК аны СССР Жогорку Кеңешинин Ведомостторунун кыргыз басылмасынын редакторлугуна Москвага чакыртып алат. Ушул жылдары СССР Илимдер академиясынын СССР элдеринин тили жана жазуусун изилдөө институтунун аспирантурасында окуйт. Орусча-кыргызча сөздүктү түзүүгө да катышат (сөздүк 1944-жылы чыккан). Улуу Ата мекендик согуштун башталышы менен бул жумуштардын бардыгы убактынча токтоп, Б. М. Юнусалиев фронтко кетет. Аскер-кабарчы, 3-Белорус фронтунда фронттук газетанын редакторунун орунбасары, казакча чыгуучу «Красноармейская правда» газетасынын редактору кызматтарында иштеп Кызыл Армиянын жеңиштерин, совет элинин каармандык күрөшүн жоокерлерге жеткирип турган.

Согуштан кийин Кыргызстанга келип, 1945-жылдан Кыргыз ССРинин Элге билим берүү министри, 1954-жылдан Кыргыз улуттук университетинин ректору кызматтарында иштеген. 1960-жылдан өмүрүнүн аягына чейин университеттин кыргыз тил илими кафедрасында профессор болуп студенттерге билим берген.

Филология илимдеринин доктору (1954) профессор (1954) Б.М. Юнусалиев Кыргыз ССР Илимдер академиясынын академиги болуп шайланган (1954). Кыргыз ССРинин илимге эмгек сиңирген ишмери наамына татыктуу болгон (1963). Чыгармачылык ишмердүүлүгү, өлкөгө сиңирген эмгеги үчүн Кызыл Жылдыз, «Ардак Белгиси» ордендери жана медалдар менен сыйланган. 1970-жылы 18-февралды Бишкекте каза болгон.

Б.М.Юнусалиев бир нече монография, окуу китептерин жана жүздөгөн макалаларды жазган. Кыргыз тилинин лексикологиясы (Юнусалиев Б.М.Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. - Фрунзе, 1959.) жана кыргыз тилинин тарыхый маселелерине арналган эмгектери түркология деңгээлинде маанисин жоготпой келаткан чыгармалардан болуп саналат. Анткени, анын лексикологиясы, тарыхый маселелерге арналып жазылган макалалары тил илиминин теориялык маселелерин байыткан беделди менен шериктеш өлкөлөрдүн окумуштууларына таанымал. Б.М.Юнусалиев кыргыз лексикологиясын «уңгу сөздөрдүн өнүгүшү» деген аныктама менен жазып, уңгу сөздөрдүн байыркысы менен тарыхы таптакыр жазылбаган кыргыз тилинин байыркысын, мурунку доорлордогу айтылыштарын, эң эски сөздөрүнүн, эң эски сөз мүчөлөрүнүн сырын ачууну көздөгөн.

Тилдин табигый өнүгүшүндөгү, тарыхый өзгөрүп жүрүп олтурушундагы көрүнүштөрдү ал диалектилик материалдар жана жакынкы да, алыскы да тектеш тилдердин фактылары менен тыгыз байланышта караган. Кайсы доорлордо болбосун коңшу жашаган жана кандайдыр бир себептер менен карым-катыштарда болуп келген элдердин тилдерин ар кандай деңгээлде таасир этүү көрүнүштөрүн дайыма эсте тутуп изилдөөлөрдү жүргүзгөн.

Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинде гана эмес жалпы эле түрк тилдеринде уңгунун «конкреттүү мааниге ээ болгон тарыхый реалий сөз» [7; 61] экенин баса белгилеп, анын адамдардын ортосундагы мамиле-катнаш, тилдик карым-катыш зарылчылыктарынын өнүгүп жүрүп олтурганына жана элдердин бири-бири менен карым-катыштарынын тынымсыз өсүшүнө байланыштуу дайыма өнүгүп, форма жагынан да, маани-мазмун жагынан ар түрдүү көрүнүштөргө ээ болуп, жаңы сөздөрдүн жасалышына да негиз болуп кызмат кылып келишин иликтеп чыгат.

Тилдин жандуу кубулуш экенин ал биринчи кезекте тилдеги сөздөрдүн уңгуларынан көргөн. Сөздүн уңгусунун тарыхый доорлордун мезгил бүктөмүн баштан кечирип, бара-бара маанилик жактан да, тыбыштык жактан да өзгөрүп кете берери лингвистикадагы мыйзам ченемдик көрүнүш. Ал эми мындай өзгөрүүлөр, айрыкча сөздүн уңгусундагы тыбыштык өзгөрүүлөр, жүрүп олтуруп билинбей да кала берет. Болот Мураталиевич Юнусалиевдин изилдөөлөрү кыргыз тилинин уңгу сөздөрүндөгү

мына ошондой болуп тыбыштык түзүлүшү боюнча алгачкы турпаты таптакыр билинбей калган түпкү уңгулардын лексикалык маанисин ачып, байыркы сөздөрдү калыбына келтире далилдеп чыгат.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн уңгусу кандай гана турпатта (формада) турбасын, сөзсүз түрдө өз-дөрүнүн лексикалык маанилери менен болот. Демек, уңгу кыргыз тилинде толук кандуу сөз болуп саналат. Ал эми уңгу сөздөрдүн алгачкылары кандай болгон, лингвистиканын күн тартибиндеги таанылып бүтө элек туруктуу тема мына ушундай. Түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин да, лексикасындагы байыркы сөздөрдү окумуштуулар уңгу сөздөр, болгондо да бир муундуу сөздөр болгон [6; 4; 3; 5] деп эсептешет. Бирок, ошол бир муундуу сөздөрдүн «үндүү жана үнсүз» (мисалы: *ат, от, ук-, эм-*), «үнсүз жана үндүү» (мисалы: *же-, ме-, де-*), «үнсүз, үндүү жана үнсүз» (мисалы: *кап, бай, жар, сүт, бас-, бил-, күл-*) болуп келген түрлөрүнүн кайсынысынын байыркы экендиги тил илиминде ачык маселе бойдон келатат.

Б.М.Юнусалиев мына ушул маселелердин чечилишине карай багыт алып, өзүнүн «Киргизская лексикологиясынын» биринчи китебин ошого арнап жазгандыгын баамдабай коюуга болбойт. Балким, улуу окумуштуунун өзүнүн жеке архивинде «Киргизская лексикологиясынын» андан аркы уландысынын кол жазмалары калгандыр, бул азырынча бизге белгисиз. Канткен менен, анын биринчи китебинде кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн, болгондо да бир муундуу уңгу сөздөрдүн байыркы турпаттарынын калыбына келтирилиш маселелери бир топ ийгиликтер менен чечилген.

Б.М.Юнусалиевдин лексикологиясын сөздүн чыныгы маанисинде салыштырма-тарыхый методдун тажрыйбалары менен структуралисттик илимизилдөө багытындагы монография болуп жаралган десек жаңылышпайбыз. Сөздөрдө, албетте, алардын биз пайдаланып жаткандагы турган турпатында лексикалык да, грамматикалык да маанилери болот. Ошол маанилер анын бүткүл бардык тутумдарынын чогуу тургандагы биргелешкен маанилери болуп эсептелет. Демек, сөздүн тутумундагы ар бир компонент ошол сөзгө сөзсүз түрдө өзүнүн лексикалыкпы, грамматикалыкпы маанилерди жаратуу касиети менен келип катышат. Типологиялык жактан агглютинация тилдер тобуна кирген кыргыз тили үчүн мындай кубулуш өзгөчө мүнөздүү болуп саналат. Анткени, агглютинацияда уңгуга (сөздүн неги-

зине) жалганган мүчөлөр бири-бирине чиркешип, бир нече болуп келе бериши мүмкүн жана алардын ар бири салыштырмалуу түрдө өздөрүнүн лексика-грамматикалык маанилерин гана эмес, тышкы турпаттарын (тыбыштык түзүлүшүн) да сактап жүрүп олтурушат. Б.М.Юнусалиев кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдөгү мына ушундай кубулуштарга тереңдеп үңүлүп кирет. Уңгудагы ар бир муундун, ар бир тыбыштын түпкүрүндө кандай маани бар экенине, ошол муундардын, ошол тыбыштардын байыркы замандарда кандайча кебетеде, кандайча турпатта болуп, кандай маани бергендигин далилдеп чыгат.

Убакыт өтүп, көп жылдардан кийин бара-бара алардын, сөздүн тутумундагы мүчөлөрдүн, маанилери ошол сөздөгү жалпы маанинин ичине сиңирилип кетиши да толук ыктымал. Тилдин табигый өнүгүп жүрүп олтурган процессиндеги мындай көрүнүштөрдүн натыйжасында сөздөгү кээ бир мүчөлөрдүн маанилери солгундап кетет, жоголуп да кетиши мүмкүн. Андай көрүнүштөр тектеш тилдердин фактылары менен белгилүү болот. «Түркчө **түт-** *дымить*, кырг. **түтө-** ошол эле мааниде; өзб. **шиш-** *опухать*, кырг. **шиши-** ошол эле мааниде» [7; 62]. Айрым сөз мүчөлөрүнүн маанилери солгундап жүрүп олтуруп жоголуп кетип, анын материалдык турпаты башка бир мүчөгө, көбүнчө уңгуга, биригип да калат. Ошентип, тилдеги көпчүлүк сөздөрдү бүгүнкү маани берип турган турпатында конкреттүү мүчөлөргө (морфемаларга) ажыратуу өтө кыйын. Окумуштуунун структуралык мазмундагы изилдөөлөрү кыргыз тилиндеги сөздөрдүн табиятын, ички сырларын терең иликтеп чыгып, уңгу сөздөрдөгү, алардын тутумундагы мына ошондой купуя көрүнүштөрдүн жүзүн ачат. Кыргыз тилинин материалдык бирдиктерин кыргыз тилинин диалектилериндеги, тектеш тилдердеги, байыркы жазма эстеликтердеги фактыларга салыштырып иликтеп жүрүп олтуруп, анын азыркы көрүнүшүндөгү *же-*: *нан же, ке(л)-: ке, маңа бер (диал.), ий-*: *дарактын шагын ий, ой-*: *жыгачты ой* өңдүү бир муундуу этиш уңгуларындай эле байыркы көрүнүшүндө да *о-* (*ото-*), *у-* (*укта-*), *са-* (*сана-*), *ба-* (*байла-*), *ай-* (*айт-*) деген сыяктуу бир муундуу этиш уңгулардын болгондугун жана алардын көпчүлүгүндө этиш маанилери менен бирдей эле даражада атооч маанилеринин да бар экендигин белгилеген [7; 66]. Б.М.Юнусалиевдин буларды «алгачкы омонимдер» же «лексика-грамматикалык омонимдер» [7; 63-84] деп атап иликтегенин казак окумуштуусу Ерден

Заде уулу Кажибекков «этиш-атооч омонимиясы» (глагольно-именная омонимия) [2] деп жазып, андан ары өнүктүрүп, Б.М.Юнусалиев түрк тилдериндеги синкретизм деп аталган алгачкы уңгу маанилери тууралуу ойду айтып, бул кубулуштун түрк тилдеринин өнүгүшүнүн баштапкы этаптарына таандык көрүнүш экендигин далилдеген, деп баяндайт ал ошол эмгегинде.

Тилдин калыптанышындагы, доорлорду кечирип өнүгүп жүрүп отурушундагы уңгу сөздөрдүн байыркы турпатынын бир муундуу болгондугун көпчүлүк окумуштуулар айтып, далилдеп келишет деп айттык жогоруда. Б.М.Юнусалиев байыркы түрк жазма эстеликтеринде катталган уңгу сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин, кыргыз диалектилеринин жана айрым түрк тилдеринин материалдары менен салыштырып изилдеп чыгып, салыштырматарыхый методдун натыйжа-тыянагы катары түрк тилдериндеги байыркы уңгунун калыбына келтирилишин бир эле үндүү тыбыштан турат деген корутундуну ыктап ой айтат.

Мындан тышкары эң эле көп уңгу сөздөрдүн байыркы эстеликтердегидей жана азыркы тектеш жандуу түрк тилдериндегидей кыргызча *ат*, чувашча *ут* болуп сакталганы сыңары эки тыбыштан, үндүү менен үнсүздүн айкалышынан, тургандыгы анын көңүлүн өзгөчө бөлгөн. Азыркы кыргыз тилинин эле материалдары буга өтө көп мисалдарды бере алат: *ат, аш, ай, ак, ой, ок, от, ор, өр, өт, өм (өмгөк), оң, өз, уз, уй, ун, үй, уч, үн, үп, эл, эт, эн, эш, ый, ым, ыр* – атоочтор, *ат-, аш-, ач-, ак-, ал-, ас-, ой-, ол- (олу-), ор-, оз-, өт-, өл-, өч-, өп-, ук-, ур-, ут-, үй-, эт-, эк-, эш-, эм-* – этиштер.

Ал эми үнсүз менен үндүүдөн турган бир муундуу уңгулардын азыркы кыргыз тилинде абдан эле аз экендиги (*же-, де-, ме-*) окумуштуунун иликтөө жолуна тоскоол болгон эмес. Сөздөрдүн байыркы турпаттарына терең үңүлүп олтуруп, этиштик *кел-, сана-, байла-, айт-* сыяктуу уңгу сөздөрдүн тутумунда сенек болуп, уңгуга биригип калган мүчөлөрдү (морфемаларды) ажыратып чыгып, түпкү тегинде алардын *ке(л)-, са(н-а)-, ба(й-ла)-, ай(т)-* болуп бир муундуу уңгу сөздөр экендиктерин айткан.

Эмгектеринин, изилдөөлөрүнүн бардык турган турпатынан эле анын биринчи кезекте кыргыз тилинин байыркысына, тарыхына баам таштаганы көрүнүп турат. Кыргыз тилинин байыркысын, өткөн кылымдардагы тарыхын Б.М.Юнусалиев көбүнчө анын Сибирдеги түрк элдеринин тили менен

карым-катыштарынан издейт. Мунун негиздүү эки себеби бар деп эсептейбиз.

Биринчиси, байыркы түрк жазма эстеликтеринде да, тарыхый даректерде да, элдик оозеки чыгармалар менен уламыштарда да кыргыздардын өтмүш заманын Энесай (Енисей) дарыясынын жана Алтай тоолорунун аймактарынан ажыратып болбостугу окумуштуунун назарын өзүнө буруп, жан дилинен орун алгандыгын болжолдойбуз. Миң жылдан ашык мезгил бою сансыз салгылаш-согуштардын, жаан-чачын, сел, өрт жана жер титирөө өңдүү жаратылыш кубулуштарынын ырайымсыз кыйраткыч кесепеттерине туруштук берип, биздин күндөргө чейин келип жеткен байыркы түрк (көк түрк, Орхон-Енисей же рун – табышмактуу деп да аталган) жазма эстеликтеринде *кыргыз, кыргыздар, кыргыз каганы* деген сөздөр, кыргыз баатырлары, бийлери, кыргыз уруулары тууралуу тилдик материалдар абдан көп жолугат. Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларында да, уламыштарында да, санжыраларында да Алтай, Энесай (Енисей) жерлери көп айтылып келет. Ал гана эмес, хакас, тува, шор, алтай элдеринин уруулук түзүлүшүндө да, элдик оозеки чыгармаларында да кыргыздар тууралуу материалдар арбын. Буга алтайлардын элдик оозеки чыгармаларындагы «Кайың барбы кыргыз малта чаппаган, адыр барбы кыргыз сөөгү жатпаган» деген саптарды мисал кылып келтиргенибиз эле жетиштүү.

Экинчиден, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнүн да, грамматикалык түзүлүшүнүн да, лексикасынын да башка аймактардагы түрк тилдерине караганда Сибирдеги түрк тилдери менен жалпылыктарынын арбын экендиги Болот Мураталиевичтин көңүлүн өзүнө өзгөчө бурган. Сибирдеги түрк тилдериндей монгол тили менен түздөн-түз карым-катышы болбогонуна карабастан кыргыз тилинде башка түрк тилдерине, мисалы, өзбек, каракалпак, татар, уйгур ж.б. тилдерине караганда монгол тилдери менен жалпылыкты түзгөн лексикалык жана грамматикалык белгилери бир топ мол.

Мисалы, лексикалык белгилер катары *кемеге, улага, босого, кабырга, жорго, нокто, жүгөн, баатыр, каалга, бөлтүрүк, толкун, черик, аркан, буура, алыс, көнөк, көөкөр, коңур, сакал, табак, камчы, чылбыр, бүркүт, катын, жалкоо, караңгы, жүз (бет деген маанидеги сөз), маңдай, шалбаа, тамга, коңул, боорсок, айыл, сүмбө, кыпчуур, кайгуул* өңдүү толуп жаткан атооч сөздөр жана *камда-, бөлө-,*

оро-, төрө-, бол-, таты-, улу-, эмде-, куй-, мыжык-, титире-, ыйла-, тыңда-, чыда-, тара- (кеткиле- деген маанидеги сөз), *тааны-* деген сыяктуу толуп жаткан этиш сөздөр кыргыз тили менен монгол тилдерине орток сөздөр болуп саналат.

Булардан башка монг. *саба* – суюктук куюла турган идиш, кырг. *сабаа* – кымызды быша турган идиш; монг. *хонох* – түнөй турган жер, түнөк; кырг. *конок* – түнөп кеткен киши, түнөтө конок кылуу салты (*кон-* түнөп кет-), монг. *ыг ~ иг* – кырг. *ийик*; монг. *эгсикү*, монг. диал. *агышы, эгиши, ахсыху* – кырг. *курга-, суусу кетип (агын) калуу*; монг. диал. *гер* – кырг. *үй, боз үй (кереге, кер-)*; монг. диал. *дел, дзел* – кырг. *желке*; монг. *мерге*, монг. диал. *мерген* «чечен, чебер, акылдуу» – кырг. *мерген*; монг. *белле*, монг. диал. *белге* – кырг. *белги*; монг. элчи – кырг. *элчи*; монг. *күчин, хүчүн* – кырг. *күч*; монг. *хүллүк, күлүг* «баатыр, баатырдын минген аты» – кырг. *күлүк* ж.б. көптөгөн сөздөр өндүү дал келүүлөрдү эсепсиз келтире берсе болот.

Грамматикалык белгилер катары жаңы сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышында кыргыз тили менен монгол тилдерине орток болгон төмөндөгүдөй курандыларды келтиребиз: кырг. *-чы* (малчы, жылкычы, айдоочу, окучу ж.б.), калмакча *-ч* (эмч «врач» > эм «лекарство», үкрч «пастух, скотник» > үкр «корова», хөөч «чабан» > хөн «овца», адуч «табунщик» > адун «табун», мөрч «конево» > мөрн «конь» [1; 735]); кырг. *-луу ~ -лы ~ -ты* (канаттуу, ойлуу, бойлуу, аттуу, Алмалы, Өрүктү, Карагаты ж.б.), калм. *-тн* (живртн «крылатые» > живр «крыло», турутн «копытные» > турун «копыто», хумснтн «когтистые» > хумсн «когти» [1; 735]); кырг. *-оол* (кароол, бараал), калмакча *-ул ~ -үл* (харул «караул» > хар «смотри», манул «охрана» > ман «охраняй», бэрүл «ручка», «держалка» > бэр «держит» [1; 735]); кырг. *-ык* (күрөк, арык, салык, жамак), калм. *-г (-h)* (зург «картина» > зур «рисуй», бичг «письмо» > бич «пиши», будг «краска» > буд «крась» [1; 735]).

Кыргыз тилинин материалдык элементтерин, ошентип, Б.М.Юнусалиев тарыхый ырааттуулук жагдайынан алып карап, хронологиялык үч доордон куралганын айтат да, анын биринчи доорун фонетикалык, морфологиялык, семантикалык жана башка жактан катуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон фактылар менен ченеп эсептеп, аларды алыскы тектеш тилдердин, монгол тилдеринин, элементтери менен салыштырып анализдеп чыгат [8:6-8]. Мына ушул биринчи доорду «бир нече он миңдеген жыл-

дарды камтыган» өтө байыркы доор деп эсептеп, азыркы алыскы тектеш тилдерде сүйлөгөн элдердин бабаларынын чогуу жашап, тилдик жалпылыкта болгондугу менен мүнөздөлө турганын белгилейт.

Экинчи доорду түрк тилдеринин алтай тилдер тобунан бөлүнүп чыга баштаган доорлор катары мүнөздөйт да, түрк тилдерин (бири-бири менен жакынкы тектеш тилдерди) жалпылап бириктирип турган тилдик элементтердин калыптанган мезгили деп жазат [8; 8].

Ал эми үчүнчү доорду болсо, кыргыз тилинин өзүнүн башка түрк тилдеринен бөлүнүп чыга баштаганын далилдеген тилдик фактылардын пайда боло баштаган доору деп мүнөздөп, аны андан ары дагы үч этапка бөлүп мүнөздөп чыгат [8; 10].

Кыргыз тилинин жалпы элдик белгилеринин калыптанышында Түштүк Сибирдеги түрк тилдери менен болгон жалпылыктардын мааниси чоң экендигин белгилеген. Түрк элдеринин акыркы миңжылдыктагы миграциялык жылыштарына, жүрүштөрүнө да өзгөчө маани берген. Башка түрк тилдеринен өзгөчөлөнүп, эрин күүсүнүнүн сакталышы (кырг., алт. *көрбөгөн*), кыргыз, алтай, тува тилдеринде жаңы созулмалардын айтылышы, тангыч мүчөдөгү өзгөчөлүк (кырг., алт. *-ба*), уңгу сөздөрдө кууш үндүүдөн мурда *й* тыбышынын түшүрүлүшү (кырг., алт. *ыйла, ыраак*; кырг., алт., хак. *ыр* – каз. *жыр, жыла, жырак*; уйг., өзб. *йыгла, йырак*; тат., *йыр*) сыяктуу фонетикалык, учур-келер чактын жекелик сандагы 3-жагындагы (кырг., алт., *-т* (башкаларда *-ды*), көптүк санда 1-жактагы (кырг., алт. *-лы* башкаларда *-айлы*) ж.б. морфологиялык жана кыргыз, алтай, тува тилдерине жалпы болгон лексикалык өзгөчөлүктөрдөн улам азыркы кыргыз тилинин калыптаныш доорун XIV кылымдан бери карай жүргөн деп аныктаган.

Ошентип, дээрлик жыйырманчы кылымга чейин жазууну салттуу карманып, өзүнүн тарыхын, өз тилинин тарыхын жазып калтырбаган кыргыз тилинин тарыхын академик Б.М.Юнусалиев алыскы жана жакынкы тектеш тилдер менен болгон карымкатыштардан изилдеп, азыркы кыргыз тилинин тарыхынын жазылышына башат да таштаган.

Академиктин негизги эмгектери: Киргизская лексикология. Ч.1. Развитие корневых слов. – Фрунзе, 1959; Кыргыз диалектологиясы. – Фрунзе, 1971; Тандалган эмгектер. / Түзгөн Ш. Жапаров. – Фрунзе, 1985; Избранные произведения. / Түзгөн Т. Ахматов. – Бишкек, 2005.

2. Адабият таануу илиминин анабашыларынын бири

Көрүнүктүү түрколог, кыргыз элинин улуу лингвист окумуштуусу, академик Болот Мураталиевич Юнусалиев улуттук илим майданында негизинен тилчи окумуштуу, педагог жана коомдук ишмер катары гана каралып, адабият маселесине келгенде «Манас» эпосуна жалгаштыра айтылып кетпесе, бул багытта атайын иликтөө жүргүзүлүп, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгына, анын ичинде «Манаска» жана кыргыз маданияты менен тарыхынын негизин түзгөн жазма мурастарды изилдөөдөгү жана жыйноодогу ат көтөргүс эмгектери дааналап көрсөтүлбөй, өз бийиктигинде айтылбай келе жатат. Буга чейин болбосо да, улуу академиктин 100 жылдык мааракесин белгилээр алдында, анын айрым мерчемдүү жерлерин сөзгө алып кетишибиз лаазим болот.

Б.М.Юнусалиев шакирти, профессор Жээнбай Мукамбаев «Орошон ойдун дыйканы» («Советтик Кыргызстан», 30.10.1987) деген кенен-чонон жана терең иликтене жазылган макаласында айтылгандай: «...жети жылча Ташкен, Москвада билим артында жүрүп келип, 1933-1935-жылдарда Кыргызстандын Эл агартуу наркоматында инспектор болуп иштеп жүргөндөн баштап» филология илимине биротоло баш оту менен кирген. Орус тилинде «Башталгач жана орто мектептердин башчылары үчүн справочник» (Ф., Киргосиздат, 1934) деген алгачкы китепчесин басмадан чыгарып, котормосу тууралуу атактуу лингвист окумуштуу Касым Тыныстановдон бир топ эле катуу сын укканына карабастан, бул багыттагы ишин активдүү улантып, кызыл профессордун тил жана адабият багытындагы эмгектерин өмүрүнүн аягына чейин пропагандалап жана коргоп келди.

Демек, тил илими менен адабият таануу илиминин тизгинин өткөн кылымдын отузунчу жылдардагы социалисттик курулуш мезгилинде, Улуу Ата Мекендик согуш майданында, андан кийинки учурлардагы оор шарттарга карабастан бирде көрүнөө, бирде көмүскө-көңүлүндө кош-бирдикте кармап келип, 1952-жылкы «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндөгү тарыхый конференцияда фондандай атылып чыкты. Мурунтан тереңдетип, ичтен бышырып, камылгалап келген илим-билими жана саясый кыраакылыгы, айрыкча принципаалдуулугу менен ошол илимий форумда жарк этип

көрүндү. Ошондо 16-болуп жарыш сөзгө чыккан Болот Мураталиевич Юнусалиев эпостун элдүүлүгүн айткандардын (Бүбү Керимжанова, Аалы Токомбаев, Э.Х.Будянский, Ыбрайым Абдыракманов, Салмоорбек Табышалиев ж.б.) үндөрү чындыкты тескери кайрыгандарга анчейин жете бербей, угула бербей атканда, негизги докладчылар эсептелген А.К.Боровков, А.И.Климовичтердин эпоско карата айтылган чындыктан тыш, терс көз караштарына алгач аргументтүү, катуу сын айткан, «Манастын» идеясын, элдүүлүгүн жеткире сүйлөгөн. Ошондон кийинки сөздөр эпоско карата оң жагына оой баштаган. Б.М.Юнусалиевден бир кишиден кийин, 18-болуп жарыш сөзгө чыккан Казактын улуу окумуштуусу Муктар Омарханович Ауэзовдун жалындуу сөзү Б.М.Юнусалиевдин ортого таштаган ой-талаптарын огобетер бекемдеп, «Манастын» талкуусу элдик маанайда өж алып өркүндөшүнө көмөк берген.

Кыргыз элинин улуу руху, ар кандай аалам асылдарына алмашкыс байлыгы болгон «Манас» эпосун жаман сөздөрдөн, көркоо көздөрдөн, жорук жосундардан сактап калуу биринчи тепкич болсо, аны китеп кылып басмадан чыгаруу – ар бир кыргыздын аңдоосуна салып, руханий дүйнөсүнө жеткирүү болгонун улуу окумуштуу Б.Юнусалиев жакшы түшүнүп, бүткүл өмүрүн аягына чейин ушул өтө маанилүү жана өтө оор, татаал ишке жумшаган. Кыргыз китеп чыгаруу тарыхында биринчи жолу «Манас» эпосунун кыскартылып бириктирилген вариантын түзүү тажрыйбасы жөнүндө» (1961) деген эмгекти жазган жана ага чейин «Манастын» кыскартып бириктирилген вариантынын үч бөлүгүн тең («Манас», «Семетей», «Сейтек») 1958-1960-жылдар аралыгында китеп кылып басып чыгарууда жалпы жетекчилик кылуу менен «Кириш сөзүн» жазган (1958). Бул эмгек жөнөкөй ат менен аталып, «китептин бет ачаарындай элестеп турган менен Манас» таануу илиминин өнүгүшүндө аябагандай зор мааниге ээ болуп, бул илимди кийинки өнүктүрүп, өстүрүүчүлөргө жол көрсөткүчтөй, үлгү-башаттай кызмат өтөп келатат.

Кыргыз гуманитарлык илиминин атасындай саналган Б.Юнусалиев кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын туу чокусу болгон «Манасты иликтөө, түпкү кудуретин таанытуу жагында дагы: «Манастын» өзбекче басылышына баш сөз» (1964). Улуу эпос, укмуштуу жомокчу» (1967), «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» (1968) ж.б. эмгектерди жа-

раткан. «Манас» эпосунун ыр түзүлүшү» деген фундаменталдуу эмгекти кызуу жазып атканда, аягына чыкпай дүйнөдөн өтүп кеткен. Аталган эмгектердин ар бири манастануу илиминин олуттуу маселелерин көтөргөн, бул багыттагы иш-аракеттердин багыттоочусу катары кызмат кылган жана бүгүн да актуалдуулугун жогото элек. Маселен, 1967-жылы «Ала-Тоо» журналынын №1 санына жарыяланган «Улуу эпос, укмуштуу жомокчу» деген макаласында манасчылык өнөрүнүн негиздерин ачып берүү менен бирге жаш манасчылар бул сыймыктуу иште эң алдын эмнелерди өздөштүрүп, кандай кыймыл-аракеттерди жасаштары керегине чейин майдалап (деталдаштырып) түшүндүргөн. Азыркы жаш манасчылардын айрымдары, тактабыраак айтканда манасчылык туурасында илим жаратымыш болгондор манасчылыкты жолдо келе жатып эле өзүн жерге бир уруп, адам болуп тура калган жомоктогу жолборстой, б.а. аян келе калып эле эртеси манасчы болуп чыга келгендей түшүндүргүсү келет. Андай болбосун өздөрү да жакшы түшүнүп турган, бирок өрдөгүн өргө учургусу келгендерге бул эмгек табылгыс дабаа болору анык.

1952-жылкы конференцияда кабыл алынган «Манастын» кыскартылып бириктирилген вариантын түзүүдөгү жана жалпы жетектөөдөгү Б.Юнусалиевдин зор жана көрөгөч ролун андан берки Сагымбай Орозбак уулу менен Саякбай Карала уулунун варианттарын өз-өзүнчө кыргыз, орус тилдеринде даярдап, китеп кылып чыгаруудагы билги аракеттерин, талыкпас эмгектерин биз, кыргыздар, өз бийиктигинде баалай албай келебиз. Москвадагы Чыгыш адабиятынын башкы редакциясы тарабынан «Наука» басмасынан 1984, 1988, 1990, 1995-жылдарда чыккан 4 томдуктун ар биринде Болот Мураталиевич Юнусалиев тексттерди даярдоочу жана түзүүчүлөрдүн анабашында жазылган жана «СССР элдеринин эпосу» сериясынын башкы редактору А.А.Петросяндын «Незабываемый человек» («Унутулгус адам») деген эмгегинде: «...Академик Юнусалиев с большой энергией приступил к подготовке киргизского тома всесоюзной серии «Эпос народов СССР». Он несколько раз приезжал в Институт мировой культуры, чтобы обсудить план основного корпуса этого тома. Сознвая исключительную сложность и гигантский объем работы, он решил сосредоточить всю свою энергию на подготовку двухязычного издания эпоса «Манас» деген мактоо сөзүнө арзыган. Чыңгыз Айтматов башкы редакто-

ру катары көрсөтүлүп, биринчи китеби 1978-жылдан чыга баштаган Сагымбай Орозбак уулунун вариантындагы 4 томдуу «Манастын» тексттери, А.А.Петросяндын башкы редакторлугунда биринчи китеби 1984-жылдан Москвада чыга баштаган орус тилиндеги 4 томдук «Манастын» тексттерин даярдоодо жана бул серияларды түптөөдө Б.Юнусалиев башкы ролда турган б.а. тексттерди бүт окуп, жөнөкөй редактордун кара жумушун аткарган. Сагымбай Орозбак уулунун вариантын редакторлоп бүтүп калганда көзү өтүп кетип, бул багыттагы иштин жүрүшү буйдала түшүп, ансыз да аталган конференцияда талкууга түшүп калган Сагымбайдын вариантын өзүнчө китеп кылып чыгаруу кыйынга тургандыктан, милдетин алганга чоң авторитет керек болуп, бул вазифа атактуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовго тапшырылып, ал баш сөзүн жазып, редактор катары кол койгон. Эгер улуу академик тирүү болгондо өзү редакторлоп чыккан варианттын баш сөзүн 1958-жылкы «Кириш сөзүнөн» да тереңдикте жазышы талашсыз эле.

Улуу академиктин «Манас» эпосуна байланышкан иликтөөлөрү жана иш-аракеттери кыргыз маданияты менен тарыхын тактоодогу өзүнчө олуттуу, орундуу баскыч болсо, кыргыз жазма мурастарын жыйноо жана алардын реалдуулук мүнөзүн, документтик күчкө эгедер жактарын көрүү менен жүргүзгөн бул багыттагы изилдөөлөрү кыргыз адабиятчылары менен маданият таануучуларына, тарыхчылар менен лингвист окумуштууларына жана өз элинин түпкүлүктөн бери баскан жолун андап билүүгө кызыккандардын баарына аябагандай зор табылга болгон. Замандын үрөйүнө жараша, мында деле «Манас» сыяктуу айрым жазма мурастарды жана алардын ээлерин атайын уюшулган Бүткүл Союздук же республикалык форумдарда «душмандардан» коргоого туура келген. Маселен, 1956-жылы 10,11,14-сентябрда Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Коомдук илимдер бөлүмүнүн бюросундагы кеңейтилген чогулушта болгон биринчи жазма акын (Анда Молдо Нияздын «Санаттар» аталган кол китептери табыла элек, Молдо Кылыч биринчи жазгыч акын катары саналчу) Молдо кылычтын мурастарына байланышкан конференцияда академик Б.М.Юнусалиев «О творчество Молдо Кылыча» (В связи с пересмотром вопроса об оценке дореволюционного литературного наследия киргизского народа) деген доклад жасап, жыйындын аягында олуттуу корутунду сөз айтып, ошол кезде кыргызда биринчи

Сталиндик сыйлык алып, көкөлөп турган даркан жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун Кылычтын чыгармаларына карата аргументсиз айткан каралоо сөзүн катуу сынга алган: «...среди вступающих ораторов были люди в частности Т.Сыдыкбеков, которые без серьезных оснований ставят под сомнение принадлежность тех или иных произведений Молдо Кылыча...» (КУИАнын Кол жазмалар фондусу. Инв.№48, 89-90-бб.), деп туруп, Молдо Кылычтыкы экенине Т.Сыдыкбеков күмөнсүп аткан чыгармалардын бардыгынын документтерин көрсөткөн. Аягында: «...если будем так скептически относиться к творчеству акынов, то мы вынуждены будем ставить под сомнение все творчество акынов-импровизаторов...»-деп түз айткан. Тилекке каршы, Т.Сыдыкбеков өмүрү түгөнгө чейин эле Молдо Кылычтын бир жактоочусуна А.Токумбаевге карата оор мамилесинен улам, бул орунсуз оюнан кайтпаган боюнча өтүп кетти. Түз айтканда жазуучу үчүн жакшы көрүнүш болгон жок. Молдо Кылычтын «Казалдары» Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы Абсамат Масалиевдин жетекчилигинде Саясий Бюронун мүчөлөрү бүт окуп чыгып, жактырып, 1991-жылы китеп болуп чыкты.

Ошол улуттун уюткусу бар сөздөрдү айта албаган, араб арибиндеги жазмаларды пайдалана албаган орусчул замандын 50-жылдарында Б.Юнусалиев кыргыз жазмасынын мурда эле болгондугун, «1924-жылдан баштап эле жазуу күтүп, эл болуп калдык» дегендей ою чолок, көзү бүтүктөргө жеткире түшүндүрүш үчүн, Молдо Кылычтын жазмаларына кошумча, андан да мурда кыргыз тилинде «Санаттар» деген тема менен ырлар жазып, бир нече кол китептерин элге тараткан Молдо Нияздын (1823-1900) кол жазмаларын издеп таап, «Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза» («Молдо Нияздын санаттарындагы диалектикалык өзгөчөлүктөр») деген эмгекти жаңыдан жазып бүтүп, жарыкка чыкканын көрбөй бу дүйнөдөн өтүп кетти. Ошол Молдо Нияздын биринчи кол китеби табылган Элүүнчү жылдардын аяк ченинен тарта бул улуу жазма акындын «Санаттары» «унутта калып кетип» кырк жылга жакын убакыттан кийин О.Сооронов, Р.Зулпукаровдордун араб арибинен окуп, кириллицага (азыркы кыргыз

тамгасына) көчүрүп жазуусунда араң «Санат дигристар» (Бишкек. «Учкун» концерни, 1993) деген ат менен жарык көрдү. Бул кол жазманын негизинде адабиятка, тилге, тарыхка, жалпы эле кыргыз маданиятына байланышкан көптөгөн илимий ачылыштарды жасоого бел байлап атканда, 1970-жылы 18-февралда, 56дан эми ашкан курагында бул дүйнө менен кош айтышып кете берди.

Атактуу академиктин шакирти, белгилүү лингвист окумуштуу, профессор Шералы Жапаров 1995-жылкы «Манас» жана Болот Юнусалиев» атуу макаласында: «Болот Мураталиевич Юнусалиев – чыгармачылык дарамети, диапозону кеңири, универсалдуу – энциклопедиячыл жана салтуу окумуштуу. Мына ошондуктан анын «Манас» эпосуна байланыштуу илимий изилдөөлөрү программалуу жана масштабдуу, илимий-теориялык багыттары менен ачкан жаңылыктары, илимий гипотезалары кыргыз маданиятына кошкон бараандуу салым болуп эсептелет»-деп таамай белгилегендей, академик Б.Юнусалиев гуманитарлык илимдер аймагында куттай куюлган сүйлөмдөрү, пайдубалы терең чөгөрүлгөн ой-жыйынтыктары, иштин түпкүрү менен келечегин көрө билген кыраакылыгы жана илимий чарбаны терең түшүнүп, уюштура билген өзүнчө эле бир феномен инсан эле. Бекеринен белгилүү коомдук ишмер, жалындуу сынчы жана акын Камбаралы Бобулов академик Болот Юнусалиевдин 80 жылдыгына арналган «Жаркын жүз инсан» («Кыргыз Туусу», 22.10.1993-ж.) деген макаласында: «...Кыргыз республикасынын башында турган Юсуп Абдыракманов жана Исхак Раззаковдун ысымдарын кыргыз эли ар дайым жүрөгүндө сактайт... атактуу тилчи, белгилүү фольклорист-адабиятчы, коомдук ишмер, академик Болот Мураталиевич Юнусалиев жогорку экөөнүн катарында турат деп тайманбай айтууга акыбыз бар»-деп өтө адилеттүү жазгандай, бүгүн биз 100 жылдыгын белгилеп аткан илимий диапозону өтө бийик, адамдык касиети андан жогору, агартуучулук сапаты айтып бүткүс улуу академик Болот Мураталиевич Юнусалиевди эскерип гана тим болбостон, кыргызга кылган аскадай, асмандай, андан да жогорку баадагы эмгегине тете кызмат көрсөтүшүбүз керек.

Адабияттар

1. Илишкин И.К., Муниев Б.Д. Краткий грамматический очерк калмыцкого языка. Калмыцко-русский словарь. Под ред. Б.Д. Муниева. – М.: Русский язык, 1977.
2. Кажибекоев Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). – Алма-Ата, 1986.
3. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата, 1986.
- 4; Котвич В.Л. Исследование по алтайским языкам. Под ред. Н.А. Баскакова. – М., 1962; Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата, 1986.
5. Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. – Бишкек, 2000.
6. Рамстедт Б.Я. Введение в алтайское языкознание: морфология. Под ред. Н.А. Баскакова. – М., 1957.
7. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч.1. Развитие корневых слов. – Фрунзе, 1959.
8. Юнусалиев Б.М. Заметки по истории киргизского языка. – Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. – Фрунзе: Илим, 1965. 6-18-б.

Ибраим АБДУВАЛИЕВ (Бишкек/Кыргызстан)

*ҚР ҰҒА Ш.Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институтының жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы*

Ibraim ABDUVALIEV (Bishkek/Kyrgyzstan)

*Main researcher of Ch.Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy
of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philology*

Омор СОРОНОВ (Бишкек/Кыргызстан)

*ҚР ҰҒА Ш.Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институтының жетекші ғылыми қызметкері,
ҚР мәдениетіне еңбегі сіңген қайраткер, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты*

Omor SOORONOV (Bishkek/Kyrgyzstan)

*Main researcher of Ch.Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan
State prize winner, Honoured Worker of Culture of the Republic of Kyrgyzstan*

**Мұқан Төлебаевтың туғанына
100 жыл**

-

Muhan Tolebayev – 100 years

ҰЛТ МӘДЕНИЕТІНІҢ МАҚТАНЫШЫ

КСРО Халық артисі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Мұқан Төлебаевтың есімі ұлттық мәдениетіміздің тарихына алтын әріппен жазылған. Аса көрнекті композитор, қазақ жазба музыкасының негізін қалаушылардың бірі М.Төлебаевтың шығармалары өзіне тән мазмұндылығымен, көркемдік құндылығымен, асқан шеберлік тілімен классикалық маңызға ие болып, халқымыздың асыл мұрасына айналды. Оның асқақ туындылары азаматтық үнімен, әдемі лирикалық сарынымен, эпикалық серпінімен, өзіндік бояуымен күнделікті өміріміздің ажырамас серігіндей бағаланады.

Туған халқының өмір салтынан ажырамай, сан ғасырлық өнерінен рухани нәр алған композитордың музыка тілі жалпыға түсінікті бола тұра, жоғары кәсібилік сипатқа ие. Онда отанға деген сүйіспеншілік, туған жерді қорғау мен елінің бақытты өмірін жырлау тақырыбы мен халықтық мейрамдардың сәулелі суреттері сияқты күрделі қоғамдық мәселелер көтеріледі. М.Төлебаев шығармашылығындағы кең танымал, қажырлы еңбекті жырлайтын «Коммунизм оттары» кантатасы шабытты поэма іспеттес үнделеді. Ал халықтың

талантты ұлдарының бірі, еркіндікті аңсаған, өз бақыты үшін батыл күрескен Біржан сал бейнесі қазақ опера өнерінің маржандардары «Біржан-Сара» операсында көрініс тапты.

Мұқан Төлебаев Талдықорған облысы, Бөрлітөбе ауданындағы Сәмеке (Қарашыған) ауылында дүниеге келді. Оның бойындағы аса жоғары музыкалық қабілеті ана сүтімен дарып, нағашы жағынан келген. Анасы Тәжібала Ақшалова ақындығымен көзге түскен, халық әндерін тамылжыта орындаған дарынды жан болса, Мұқанның туа біткен талантының ашылуына, оны жастайынан домбыра тартуға үйретіп, өнерге баулыған нағашысы, белгілі сазгер, ақын Апырбай Әуелбаев еді. Бозбала шағынан Мұқан ән шығарып, көркем өнерпаздар ұжымын басқарды, әнші ретінде өнер көрсетіп жүрді. 1936 жылы Бөрлітөбеде өткен өнерпаздар байқауында М.Төлебаев бар топ жеңіске жетіп, Алматыға аттанды.

Өзінің қысқа творчестволық өмірінде (ол 23 жасында ғана музыка әлеміне келіп, 47 жасында дүние салды) Мұқан Төлебаев жарқ етіп жарқыраған жұлдыздай, өнерде сөнбес із қалдырып, туған елінің мақтаныш ететін адал перзенті болып, оның

ризашылығына бөленді. Болашақ композитордың музыкаға деген сезімталдығы, құштарлығы мен әуесқойлығы ерте оянды. М.Төлебаевтың табиғи қабілетінің сарқылмас бұлағы байырғы халық қазынасынан бастау алды. Өсе келе ел арасында өзінің ерекше талантымен танылып, бертінде көркемөнер үйірмелерін ұйымдастырып, 1936 жылы Алматыда болған халық өнерпаздарының слетіне қатысты. Онда көрнекті мәдениет өкілдері А.Жұбанов, Е.Брусиловский, Қ.Жандарбековтердің көзіне түсіп, Москва консерваториясы жанында құрылған қазақ студиясына жолдама алды. Болашақ композитордың профессионалды музыка жолына түсу сапары осылай басталған еді.

Бірақ алға қойған мақсаттарына жетуіне сұрапыл соғыс бөгет болып, М.Төлебаев Алматыға қайта оралды. 1947 жылы Мұқан бірталай вокальдық оркестрлік шығармалардың, сонымен қатар «Біржан-Сара» және «Амангелді» (Е.Брусиловскиймен бірігіп жазған) операларының авторы бола тұра, өз творчествосына зор жауапкершілікпен, сын көзбен қарап, қайтадан Москва консерваториясының студенті болды. Оның композиторлық шеберлігінің одан әрі дами түсуіне, шыңдалып өрбуіне ұстаздары – көрнекті совет композиторлары, профессорлар Р.М.Глиэр, Н.Я.Мясковский зор үлес қосты. Мұқан кәсіби білім алу кезеңінде шаршамай-талмай алға ұмтылып, мәдени және музыкалық мұралармен танысып, классикалық шығармаларды игеріп, өзінің ой-өрісінің жан-жақты қалыптасуын мақсат етті.

Ашық ұлттық бояумен нақышталған, өзіндік ерекшеліктерге толы стиль композитордың музыкалық мұрасына ортақ қолтаңба болып табылады. Халқымыздың бай музыкалық фольклорының эстетикалық, көркемдік қырларын және стильдік ерекшеліктерін жете зерттеуі композитордың жарқын шығармашылық өрнегінің қалыптасуына әсер етті. Мысалы, олардың бірі – музыкалық фразаның өзгеше даму барысы мен музыканың шырқау шыңындағы құрылым сияқты көптеген композициялық тәсілдер.

Бұл жөнінде профессор Н.Кетегенова былай дейді: «Қай туындысын алсаңыз да, ол «Біржан-Сара» операсы немесе Е.Брусиловскиймен бірігіп жазған «Амангелді» операсы болсын, «Коммунизм оттары» кантатасы немесе «Қазақстан» симфониялық поэмасы, «Тос, мені тос» немесе «Кестелі орамал» ән-романстары – бұлардың бәрі халық өмірінің

ұлттық бояуы, оның тұрмысы мен табиғатын суреттеуге толы. Олардың бейнелік жақтары мен көркемдеу әдістері әр тыңдаушыға түсінікті. Сонымен қатар қарапайым өмірлік құбылыстарға назар аударса да, Мұқан Төлебаев қылқаламынан туған жанрлар қалыпты дағдыдан өзгеше. Оның жігерлі музыкасы өмірдің шаттығы мен сәулелі қуанышына толы. Ол бұл амал-тәсілдерді туған халқының рухына терең үніліп, әдет-ғұрпы мен психологиясын жете игеруге ұмтыла отырып меңгере білген» [1, 5].

М.Төлебаев шығармашылығындағы халықтық өнер қайнарлары кең көлемде көрінеді. Қазақ ән мәдениетінің дәстүрлі жанрына (терме) назар аударса да, лирикалық әуендерді дамытуда да, ақын өнерінің речитативтік сарынын алса да, аспаптық музыканың тамаша үлгілерін жүзеге асырса да композитор жолдарын табады, жоғары көркемдік тұрғыда ешкімге ұқсас сезімдік-бейнелік қолтаңбасымен ерекшелендіреді.

М.Төлебаевтың асқан дарындылығы алғашқы вокальдық туындыларында-ақ айқын сезілді. Қырқыншы жылдары жарық көрген «Кешкі көк», «Кестелі орамал», «Ақ мақта», «Тос, мені тос», «Мен сүйем», «Таня туралы ән», «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» атты ән-романстары – сұлу сазды, асқақ әуенді, сырлы лирикаға бай, шыншыл да романтикаға толы музыка.

Композитордың вокальдық жанрға бейімділігі, ондағы таңғаларлық әуен шығару дарындылығы, нәзік лирикалық қабілеті оны опера жанрына жетеледі. Ол батыс-еуропа, орыс және ХХ ғасыр операларының әртүрлі үлгілерін талмай зерттеп, олардың композициялық құрылымына, ішкі заңдылықтарына (ариялар, ансамбльдер, речитативтер және т.б. опера формалары), музыкалық және сахналық драматургияның негізіне терең көңіл бөледі. Бұл тұрғыда тәжірибелі опера композиторы Е.Брусиловскиймен бірігіп жазған тарихи-патриоттық «Амангелді» операсы үлгі аларлық (опера тұсаукесері 1946 жылдың 18 қарашасында болды). Драматургиясы әсерлі «Амангелді» операсының музыкасы батырлық-ержүректік сипатта жазылған. Мұндағы бас кейіпкерлердің бейнесі жарқын әрі ұлттық нақышқа толы.

М.Төлебаевтың музыкасының ішінде құрметті орын алатын жанр – опера. Ол өзінің сүйікті перзенті «Біржан-Сара» арқылы танылды. Бұл туынды қазақ музыкасында шабыт пен шеберліктің құймасындай көркемдік сапасымен ерекше терең ой-

дан шыққан, шоқтығы биік туынды ретінде рухани тарихымыздың төрінен орын алады.

Операның либреттосын көрнекті ғалым, ақын, әдебиет теоретигі Қажым Жұмалиев жазды. Ол операның мазмұнына халқымыздың аяулы ұлы мен қызы, аттары ел сүйіспеншілігіне бөленген халық композиторы Біржан сал мен ақын Сара арасында болған тарихи айтысты арқау етті. Операның либреттосында екі талант иелерінің шынайы лирикалық сезімін, өткен замандағы өрескел әдет-ғұрыпты, әлеуметтік шиеленісті асқан шеберлікпен көрсетті. Мұнда халқымыздың ғасырлар бойы сұрыпталған ой-арманы, жоғары моральдық-этикалық мұраттары асқақ үнмен жырланды. «Біржан-Сара» операсының ең бір тамаша қасиетінің негізі – сюжеттік-музыкалық драматургиясының басты тақырыбы ретінде ұлттық мәдениеттің көрнекті өкілдерінің өмірін паш етуі. Сол себептен де шығарманың асқақ сарынында сұлу саз бен кең эпикалық серпін, нәзік лирикалық сезім, романтикалық шаттық жетекші орын алды. Операны тамашалаған көрермен екі таланттың кездесу кезеңдерінде туған творчестволық шабыт пен жарыстың куәгері болғандай, ерекше сезімге бөленеді. «Біржан-Сара» партитурасының беттерінен ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтың ақындық, әншілік, орындаушылық дәстүрлері жоғары шеберлікпен көрсетіліп, өзіне тән профессионалдық әдістермен бейнеленген. М.Төлебаевтың «Соқыр Есжан» күйін сахнадағы би және хор көріністеріне аса зергерлікпен ұштастыруы операның ең биік кульминациялық шыңын айқындады, драматургиясының өрісіне нақтылы өзек берді. Мұндағы күрделі опералық формалар колоритті образдармен, гармониялық, полифониялық тәсілдермен нәрленіп, халық әндерінің кене түрлері жаңашыл үнге ұласты. «Тойбастар», «Беташар», «Жар-жар», «Жоқтау», «Сыңсу» сияқты тұрмыс-салт әндері сюжеттік желілерге сәйкестендіріліп, жетекші драматургиялық міндетін атқарды. Операның басты кейіпкерлері халық ақын-композиторлары болғандықтан, фольклордың байырғы түрлері – терме, желдірмелер, дамытылған ария, ариозо, ансамбль, речитативтермен қатар жетекші орынға ие болды. Композитордың музыкасында Біржан салдың асқақ, көтеріңкі, әлеуметтік үнге толы әндері Мұқанның өзіндік дарынымен тұтасып, тамаша бірлестікке айналды.

Орыстың ұлы сыншысы В.Г.Белинский талантты көркем шығарма өзінің ұлттық ерекшелігімен

айқындалатынын ескерткен еді. Бұл тұрғыда М.Төлебаевтың музыкалық мұрасы – айқын мысал. Өз туындыларының үнделуінде ол әуендік, ырғақтық, интонациялық құбылыстарға өзгеше көңіл бөліп, туындыларын әсерлі мәнермен жандандырды.

Шығарманың либреттосы әлемдік опера өнеріндегі жетістіктерді қамти отырып, конструктивті ой желісімен, драматургиялық шиеленісімен типтеледі. Онда музыкалық-сахналық драматургияның барлық заңдылықтары, атап айтсақ, қарама-қарсылық, бейнелердің колориттілігі, қайшылықтар (коллизия) мен жәйттердің аражігі, музыкалық және поэтикалық тілдің дәлдігі мен айқындылығы, сюжеттің өрбу желісі мен операның әр актісіндегі кульминациялық сахналардың сәйкес келуі мен архитектуралық біртұтастығы асқан шеберлікпен жазылған.

Операдағы басты кейіпкерлер Біржан, Сара, Қожағұл, Жанбота, Жиенқұл – тарихта болған тұлғалар. Біржан мен Сараның өмір дерегінен либреттист екі ақынның шығармашылық кездесуін (*айтысты*), «Жанбота» әнінің шығу тарихын ұтымды пайдаланған. Либретто авторының айтуынша, ақынды зынданға қамау тұсы XIX ғасырдағы белгілі ауызша-кәсіби дәстүр өкілі Жаяу Мұса Байжанов өміріндегі оқиғадан алынған (осыған байланысты композитор Біржан аузына *айтыс* сахнасында Жаяу Мұсаның «Хаулау» әнін салғандығы белгілі).

Мұндағы негізгі сюжеттегі ой – халқына өнерімен қызмет еткен біртуар тұлғаның өмірін көрсету. Сюжет бойынша феодалдық-патриархалдық ғұрыптармен Біржанның бас бостандығы үшін күресі жетекші идея ретінде дамып отырады. Операдағы қақтығыс – прогрессивті (Біржан, Сара, халық) және реакциялық (Жанбота, Жиенқұл, молдалар) екі әлеуметтік топтың өзара тартысына шоғырланады.

«Біржан-Сарадағы» төрт бөлімінің әрбіреуінің драматургиялық рөлін тұтастай алғанда төмендегідей жолмен жүйеленеді:

1. Бейнелердің экспозициясы;
2. Қақтығыстың өршуі;
3. Даму шыңы (кульминация);
4. Түйіннің шешілімі (қорытынды).

Партитураның лирикалық эпизодтары ұлттық бояумен көркемделген сахналардан, романтикалық жігерлілік пен көтеріңкілікте композитордың ерекше дарыны көрінеді. М.Төлебаев әуен-сазының сәнді

оралымы, оның сұлу үйлесімі халық шеберінің өрнегіндей әдемі, мелодиялық құрылымымен табиғи түрде өрнектелген нәзік полифония арқылы, ладтық және гармониялық палитраны құбылтудың нәтижесінде опера авторының талантын айқындата түседі.

Шығарманың ерекшеліктері ол басты кейіпкерлердің ақын болуымен байланысты, *біріншіден*, Арқа әндері мен Біржан әндері музыкалық негізге алынады; *екіншіден*, суырыпсалма сайыстың дәстүрлі формасы – поэтикалық айтыс, ғұрыптық салттар пайдаланылады (дәстүрге сүйену принципі).

Операның стильдік анықтаушы сипаты әндік негіз (песенность) болып белгіленеді. М.Төлебаевтың ұлтымыздың көркемдік-эстетикалық талғамына сәйкес, қолтаңбасы поэтикалық музыкалық фольклордың күрделі жанрының заңдылықтарымен үйлестіруді шебер де ұтымды қолдануында. Сонымен қатар оркестр партиясында, әсем би сахналарында да анық байқалады.

Композитор операдағы тақырыптық материалға дарынды өнер иесі Біржан салдың әйгілі әндерін қолданды. Осылайша автордың шығармашылық шабыты мен ақын туындылары эстетикасы көркем бейнелердің ғажап үлгісін тудырды. Бұл орайда, Гетенің ақын Роберт Бёрнс туралы айтқан пікірі орынды ойға оралады. Гете Бёрнс поэзиясының кемелдігіне назар аударып: «Оны ұлылыққа көтерген нендей күш? Халық аузында жүрген бабаларының әндерін бесікте жатып естіп, ана сүтімен еміп, олардың арасында осы дана бейнелермен біте қайнасып өсіп, олардан рухтанып кемелденген жоқ па?», – деген екен.

«Біржан – Сарада» пайдаланған әндер композитор шығармашылығында біртұтас стильде кәсіби әдістерге түсіп, өзінше дамытылып өрбиді. Оның драматургиясындағы лирикалық және әлеуметтік екі желінің қарама-қарсы сәйкестендірілуі, оның өзегіндегі күресті күшейтеді. Басты кейіпкерлер Біржан мен Сара бейнелері жеке музыкалық тұрғыдан сипатталып, Біржан образы жарқын әрі жанжақты бейнеленген. Оның іс-қимылында бостандығы мен биік рухы идеясы айқындай көрсетіле [2, 127], Біржан бейнесі сомдалған кезеңде оның алдында хор сахналары жүреді, сөйтіп, ақынды күту сәті оның сахнаға шығу маңыздылығын арттыра түседі және ақын Естайдың жоғары қаратпа интонациядан басталатын бірінші әнінде де Біржан алдын-ала сыртынан сипатталады.

М.Төлебаев Біржанның «Айтпай», «Біржан сал»,

«Жанбота», «Адасқак» әндерін қолданып, оның операдағы музыкалық мінезін оған тән интонациялармен сипаттайды. Диатоникалық лад жүйелеріндегі саз, триольдар, қазақ әндерінде көптеп кездесетін декламациялық мәнер Біржанның вокалдық партияларында ғана емес, сонымен қатар ансамбльдерде де жиі кездеседі. Біржанның ариялары мен ариозоларында халық әндеріне ұқсас виртуозды вокализация тәсілдері де асқан шеберлікпен келтірілген.

Ал танымал Сара бейнесі жинақы жасалған. Ол жасөспірім, батыл, асқақ мінезді бола тұра танымал ақын Біржаннан жүрексіңбей айтысқа шыққан кезінен бастап, махаббаты үшін, бақыты үшін күреске бел байлайды, оның образы опера желісінде бірте-бірте дамыта берілген. Ақын Сара тағдырының ашылуы арқылы тарихи тақырыпқа жазылған ХІХ ғасырдағы қазақ әйелінің тағдырын, таптық езгіні, феодалдық-діни заңдарды сынау сияқты өмірлік мағынасы бар идеяны композитор жүзеге асырады. Сара бейнесі жеңіл, нақты, ырғақты әуендермен көркемделген, еркін, ойнақы «Гүлдер-ай», «Шұбар ағаш, ой жайлау» секілді халық әндерімен берілген. Бұл әсем, сәнді қыз бейнесі бара-бара драмалық өзгеріске түседі.

ІІІ көріністегі екі шағын ария «Біржан сал» әніне интонациялық тұрғыдан жақын. Оның біріншісі Жаяу Мұсаның «Гауһар қыз» әні негізінде жазылған.

Жанбота мен Жиенкүл бейнелері жағымсыз кейіпкерлердің мінезін суреттейтін диссонанстық дыбыс құрамымен, речитативті мәнерде қайталанып келетін дыбыстардан тұратын музыкалық сипатқа ие.

Шығармада кертартпа феодалдық-патриархалдық кейіпкерлерге Біржанның әкесі Қожағұл мен молдалар жатады. Бұл ІІ көріністегі әкенің теріс бата беру сахнасында берілген. Осы сәтте оркестрде шиеленіске толы хроматикалық дыбыс қатары әуенге қарама-қарсы бағытта қозғалады (әке мен бала көзқарастарының ажырауы)¹, ал молдалар партиясында бір орында «тұрып» қалған әуен жетекші орын алған.

Операның композициясында басты кейіпкерлердің жан дүниесін ашуға арналған лейтмотивтер маңызды рөл атқарады. Олар Біржанның лейт-тақырыбы, Сараның екі тақырыбы, махаббат лейт-тақырыбы, Жанботаның лейт-гармониясы, мол-

¹ Көшпенділер мәдениетінде ата-анадан теріс бата алу бақытсыздықтың белгісі болып саналған. Бұған дәлел ретінде операларда басты кейіпкерлердің өлімдері берілген: Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» (Төлеген) операсы мен осы шығармадағы Біржан өлімі.

далардың лейтмотиві, болыстардың шабармандары мен Жиенқұлдың музыкалық тақырыптары болып бірнеше жүйеге сұрыпталады.

Біржанды бейнелейтін әуен әуезді, жарқын сазды, оның II көріністегі Сарамен дуэтінде оркестр партиясында пайда болады (ол «Біржан сал» әнінің алғашқы музыкалық сөйлемі негізінде құрастырылған). Бұл лейт-тақырып біртіндеп өміршең өнердің символы ретінде қалыптасады да, толық нұсқасы операның трагедиялық соңында әнұран үнінде естіледі.

«Біржан-Сара» операсы – ұлттық көркемдік мұраның жаңа үрдістегі жарқын үлгісі. Ол алғашқы көріністегі *айтыс* сахнасында айқын көрінеді. Мұқан Төлебаев пен Қажым Жұмалиевтың бірлескен шығармашылығында тұңғыш рет опера сахнасында поэтикалық айтыс көрінісі бұрын-соңды болмаған көркемділікпен жүзеге асты. Бұл – қазақтардың дәстүрлі мәдениетінде жоғары деңгейде дамыған, өзінше әсер қалдырып әрі баурап алатын шығарма².

Айтыста халық бағалаушы рөлінде алынған. Сынға түскен ақын қарсыласының әлсіз жерін дөп басуға, тыңдаушыларын тапқыр да ұтымды жауаптарымен баурап, өлең тілінде мінсіз шеберлігін көрсетіп, халыққа шартты түрде эстетикалық ләззат беруі керек. *Сүре айтыс* – айтыстың ең жоғары формасы (тарихты, қоғамдық көзқарастарды білу, руаралық қатынас жағдайын, әйгілі тұлғалардың есімдерін, өмірін т.б. білуі шарт). *Сүре айтыс* көлемімен, көптақырыптылығымен айрықшалануымен қатар адамгершілік-философиялық, әлеуметтік-мораль мәселелерін қамтиды. «Біржан-Сарада» айтыстың диалогтік формасы келтірілген. Оның композициясы шағын және дамудың басы, ортасы, соңы сияқты барлық кезеңдері бар. Сайыскерлер бір-біріне үш рет жауап қайтарады (үш бөлімді форма). Сахнадағы айтыс алдында Естайдың әні мен хордың партиясы *айтысты* дайындайды. Осылайша сахнада айтыскерлермен қатар екі топқа бөлінген хор да ақындар диалогіне белсенді түрде қатынасып, опера концепциясында біте қайнасып, сахнада динамизм мен біртұтастықты құрады.

Айтыстың мағыналық қорытындысы қарсыластардың бір-бірін жеңуі немесе пайда болған сезімді көрсету емес, керісінше, өнерді мадақтау, оны көтеру. Осы идея сюжет желісінде негізгі тірек болып оның бойында дамиды.

² ұқсас халық шығармашылығындағы ауызша-поэтикалық форма арабтарда – мушайра, иран-үнді және ортаазиялық халықтарда – мушайра деп аталады.

Алғашқы көріністегі айтыс пен финалдағы Аналықтың жоқтауы – өмір мен ажал, суреткердің шығармашылық жолы мен өлімі және оның мәңгілік мұрасы ұрпаққа рухани байлық.

«Біржан-Сараның» шынайы құндылығы – оның музыкасы. Әуені өзінің ладтық-гармониялық құбылуларымен және тональді ауысуларымен сан түрге түсіп отырады. Бұл айтылған пікірге операның III көрінісіндегі «Соқыр Есжан» күйінің мотивіне құрылған эпизод (би мен хор) мысал бола алады. Музыка – өзінің эмоциялық әсері мен драмалық шиеленісі жағынан опера партитурасының шырқау шыңы. Ал көркемдік әсері мен ұлттық нақыш-баяуы тұрғысынан қазақ музыкасында өзіне ешбір теңдес туындыны тең келтірмейді. Аталмыш көрініс (би мен хор) орыстың ұлы композиторы А.Бородиннің «Князь Игорь» операсындағы қыпшақтар қосынын суреттеген эпизодты елестетеді. Осы бір үлкен би мен хор сахнасы арқылы М.Төлебаев терең мағыналы, маңызы жоғары халықты көркемдік дәстүрін сомдайды. «Бұл айтарлықтай салмақты фрескада композитор өзінің оптимизм, жігер, рухани сұлулық сияқты жоғары моральды-этикалық қасиеттерін бейнелі қамтиды. Фольклорлық интонацияға толы операда қазақ өміріндегі әннің орны, ән мен биге деген зор ықыласы мен музыкалық дарыны ашылған» [2, 127]. Кең танымалдыққа жеткен би мен хор сахнасы дәстүрлі көркемдік шығармашылықтың үлгісі ретінде жиі, өз алдына бөлек концерттік шығарма ретінде жиі орындалады.

Соңғы көрініске композитор дәстүрлі *жоқтау* жанрын енгізген. Жоқтау – қайғы-мұңға толы күйді жеткізетін речитативті суырыпсалма принципінде, негізгі әуендік фразаның қайталанып келу формасында жазылған. Драманың барлық желісі Аналықтың жоқтауына жетелеп келіп, оның әсерлік мәні өнер өкілдерінің тағдыры арқылы жалпы халықтың тағдырымен ұласады.

Жоғарыда көрсеткендей, трагедиялық финалға карамастан опера «суреткер мұрасы мәңгілік» деген оптимистік идеямен аяқталады (әнұран интонациясына ұласқан «Біржан сал» әнінің фонында сахнада ақын домбырасын биік көтерген Сара тұрады.

1944 жылы «Біржан-Сара» операсының дүниеге келуі туған мәдениетіміздің дамуындағы жаңа бір белес, елеулі оқиға болды. Сол уақыттан бері бұл күрделі туынды Қазақтың Абай атындағы Мемлекеттік академиялық опера және балет театрының сахна төрін нұрландырып келеді. 1949 жылы «Бір-

жан-Сара» операсын тұңғыш рет қойған шығармашылық ұжым М.Төлебаевпен бірге КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағын алды. Бұл құрмет қазақ музыкасын бағалауда жоғары шеңберге көтерілуінің алғашқы сәтті қадамы еді.

Тұңғыш тұсаукесерінен бастап, М.Төлебаевтың «Біржан-Сара» операсы Мәскеуде, Ташкентте, Уфада, Берлинде үлкен жетістіктермен қойылды. «Біржан-Сараның» сахналық өмірімен халқымыздың көптеген тамаша әншілер шоғырының актерлік тағдыры тығыз байланысты болды. Композитормен қатар орындаушылық шеберліктің нағыз үлгісі ретіндегі бұл операда жетекші бейнелерді алғаш рет сомдаған К.Байсейітова, Ә.Үмбетбаев, Б.Досымжанов, Ш.Байсековалар, режиссер Қ.Жандарбеков пен суретші А.Ненашев КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегерлері атанды.

Опера қазақ өнерінің Мәскеуде өткен екінші онкүндігінде (1956 ж.), Қазақ музыка театрының (1978 ж.) гастрольдік сапарында көпшілік ықыласына бөленді. «Біржан-Сараның» радиолық нұсқасы москвалық музыкант, белгілі дерижер, профессор, Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген өнер қайраткері Г.Столяровтың басқаруымен радио арқылы сан рет орыс тілінде орындалды, оны көптеген жұртшылық ризашылықпен тыңдады. Сөйтіп, бұл шығарма орыс музыка классиктерінің реалистік дәстүрі мен ұлттық музыка мәдениетінің ерекше қасиеттерімен нәрленді. Бұл ойға тағы бір дәлел, «Біржан-Сара» 1973 жылы Алматыда өткен Халықаралық музыка трибунасының бағдарламасына енгізіліп, үлкен шеберлікпен орындалып, шетелдерден келген қонақтардың жылы ықыласына бөленді. Белгілі чех композиторы Любомир Железный операны түсіну үшін ешбір аударманың керек еместігін, оның көркемдік құндылығы мен интернационалдық негіздері басқа да белгілі классикалық шығармалармен туыс екенін айтып, «Біржан-Сараны» көптеген басқа да елдің театр сахнасында сәтті түрде қоюға болатынына ден қойды.

Ұлттық музыка мәдениетінің биік шыңдарының бірі болған бұл опера Біржан мен Сараға ғана емес, сонымен қатар композитор М.Төлебаевтың өз атына да лайықты ескерткішке айналды.

«Біржан-Сара» операсынан кейін М.Төлебаев өз заманының тамаша туындысын, «Коммунизм оттары» кантатасын жазады (алғаш рет 1951 жылы

500 адамдық біріккен хор орындады). Дарынды автордың бұл кантатасы Жамбыл атындағы сыйлыққа ие болды. Өз талантына тән композиторлық қырларын Мұқан күрделі вокалдық-оркестрлік шығармада да көрсете білді. Кантатаның негізгі кейіпкері – ақын мен халық. Мұнда еліміздің басынан кешірген қиыншылық кезеңдері мен адамзат арман еткен бостандық жаңа өмір туралы паш етіледі. М.Төлебаев есімі ұлттық музыка тарихына қазақтың тұңғыш әнұраны (Л.Хамиди және Е.Брусилковскиймен бірігіп жазған) авторларының бірі ретінде алтын әріппен жазылды.

Композитордың қолы жеткен табыстары оны одан әрі қанаттандырып, жаңа творчестволық белестерге шабыттандырды. Өмірінің соңғы жылдары әртүрлі тақырыпқа арналған туындылар жазуды жоспарлады. Болашақ образдарды халықтың аңыз, поэзиясынан және замандас жазушылардың прозаларынан сұрыптағысы келді. Соның бірі халықтың лиро-эпосы «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» болса, енді біреулері «Нияз және Раушан», «Достық», «Ыбырай Алтынсарин» атты опералары еді. Өмірінің соңғы жылдарында композитор лирикалық-драмалық «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» операсын бастайды, бірақ композитор кенеттен дүние салып, бұл шығарма аяқсыз қалады.

Тарлан суреткерлер шығармаларының тартымдылық әсері, үн-өрнегінің өзегі, сиқырлы сырының күші қазақтың музыкалық және поэтикалық үнімен байланыстылығында жатыр. Қазақстан музыка өнерінің мақтанышы болған М.Төлебаев туған елінің рухани байлығын ерекше терең түсініп, тебірене қабылдап, сүйіспеншілікпен қадірлей де, дамыта да алды.

М.Төлебаевтың өзіне тән тамаша, ғажайып музыкалық дәстүрі республика композиторларының жоғары кәсіби маман ретінде қалыптасуына зор әсер етті. Мұқанның мұрасындағы дәстүрін көрнекті ізбасарлары Е.Рахмадиев, Ғ.Жұбанова, С.Мұхамеджанов, Н.Тілендиев және басқа композиторлар жалғастырды.

КСРО халық артисі, КСРО және ҚазКСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Мұқан Төлебаев шығармашылығы қазақ музыкасының шоқтығы биік тұсы болып саналады. Оның мұрасы – ұлттық рухани байлығымыздың маңызды бөлігі.

Әдебиеттер

1. Кетегенова Н. Мукан Тулебаев – композитор // Славный сын песенного края. Композитор Мукан Тулебаев. – Алматы, 1999. – 5 с.
2. Джумалиева Т. Драматургия либретто оперы М.Тулебаева «Биржан-Сара» // Вопросы истории и теории музыки Казахстана. – Алма-Ата: Өнер, 1984. – 127 с.
3. Кузембаева С.А. Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы. – Алматы: «Unique servise», 2006. – 380 с.
4. Воспеть прекрасное (Очерки о казахском музыкальном театре). – Алма-Ата: Өнер, 1982. – 160 с.
5. Күзембай С.Ә., Мұсағұлова Г.Ж., Қасымова З. Қазақ опералары. – Алматы: Жібек жолы, 2010. – 296 б.
6. Опера жанрының даму үрдістері // Қазақ өнерінің тарихы: 3 томдық. XX ғасырдың екінші жартысы. – Алматы: Өнер, 2009. – 3-т., 2-кітап. – 480 б.

Сара КҮЗЕМБАЙ (Алматы/Қазақстан)

*Өнертану докторы, профессор, ҚР еңбек сіңірген қайраткері,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері*

Sara KUZEMBAI (Almaty/Kazakhstan)

*Doctor of Art History, Professor, Honoured Worker of the Republic of Kazakhstan,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Sh. Ualikhanov Prize laureate*

**Мирфатых Закиевке
85 жас
-
Mirfatyh Zakiyev – 85 years**

УЧЕНЫЙ И УЧИТЕЛЬ

Рействительный член Академии наук Республики Татарстан, доктор филологических наук, профессор Закиев Мирфатых Закиевич – выдающийся ученый-тюрколог, педагог, крупный государственный и общественный деятель, член Турецкого научного лингвистического общества им. Ататюрка, почетный член президиума Международного центра тюркологии Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан), почетный профессор Казанского государственного федерального университета, почетный доктор Башкирского государственного университета.

14 августа 2013 года Мирфатыху Закиевичу исполняется 85 лет.

Родился Мирфатых Закиевич в деревне Зайпы Ютазинского района Республики Татарстан. Он прошел долгий нелегкий жизненный путь.

Начало его трудовой деятельности пришлось на военные годы. Работал пастухом в колхозе (1941), затем конюхом (1942), кузнецом (1943–1946). В 1946 году поступил в Казанский государственный университет, который окончил с отличием в 1951 году. В 1954 году защитил кандидатскую диссертацию.

Работая сначала старшим преподавателем, затем доцентом на отделении татарской филологии Казанского госуниверситета, он создал научно-педагогические курсы по синтаксическому строю татарского языка, по истории тюркологии, по истории формирования татарского литературного языка по сравнению с историей других тюркских языков.

В 1958 году М.Закиев издает книгу – учебник для студентов по синтаксису татарского языка, который переиздается более 15 раз, и до сих пор курс синтаксиса студенты изучают по учебникам М.Закиева. Аспиранты М.Закиева досрочно защищали свои диссертации, впоследствии они стали докторами, профессорами, лауреатами госпремии РТ по науке и технике.

С самого начала Мирфатых Закиевич занимался не только научными исследованиями, но и организацией научных исследований на отделении татарской филологии, затем на историко-филологическом факультете Казанского университета. Избирался парторгом отделения и секретарем парторганизации историко-филологического факультета.

После защиты докторской диссертации
Бяшимом Чарыяровым. Ашхабад, 1970 г.

М.Закиев и Дж.Киекбаев

М.Закиев и Э.Тенишев в Турции

Отделение татарской филологии в научно-педагогическом плане обслуживалось одной кафедрой татарского языка и литературы.

В 1960 году заведующему кафедрой татарского языка и литературы литературоведу Хатибу Усманову и Мирфатыху Закиеву удалось одну общую кафедру разделить на две – на кафедру татарской литературы и кафедру татарского языка. Доцента М.Закиева единогласно избрали заведующим кафедрой татарского языка. Здесь он показал себя прекрасным организатором научных исследований и педагогической деятельности сотрудников кафедры. Кроме того, он с 1960 года был одним из составителей школьных и вузовских программ по курсу татарской филологии, с 1965 года стал одним из авторов школьных учебников и учебных пособий по татарскому языку. Эта педагогическая деятельность его продолжается и сегодня. Будучи заведующим кафедрой татарского языка университета, в 1963 году успешно защитил докторскую диссертацию по синтаксическому строю татарского языка.

Оценивая способности М.Закиева, Татарский обком партии и руководство университета рекомендовали его ректором Казанского педагогического института. Но по сложившимся обстоятельствам, ему сначала в течение двух лет приходилось работать проректором по науке этого педвуза, в 1967 году он становится ректором педагогического института. Под его руководством Казанский педагогический институт начинает принимать участие в конкурсах педвузов и РСФСР, и СССР. В 1978 году КГПИ занимает первое место среди педвузов РСФСР и о передовом опыте института его заслушивали на президиуме Совета министров РСФСР. В 1979 году КГПИ занимает первое место среди 250 пединститутов СССР, и его передовой опыт по подготовке и явке выпускников на работу был рекомендован на конференцию Евросоюза, которая прошла в сентябре 1980 году в Югославии.

В период работы ректором он несколько раз был избран депутатом Казанского горсовета, в 1980 году стал депутатом Верховного Совета ТАССР, где его избрали председателем Верховного Совета. Этот пост он занимает до 1991 г.

Министерство просвещения РСФСР в 1977 году назначает М.Закиева председателем ученой комиссии Минпроса РСФСР по национальной филологии. Комиссия занималась повышением квалификации учи-

телей в 14 национальных вузах. Ректора М.Закиева избирают членом редколлегий журналов «Советская тюркология», «Мәгариф (просвещение)», членом бюро Советского комитета тюркологов.

Будучи ректором, он организовал ВАКовский совет по защите кандидатских и докторских диссертаций по филологии и педагогике, где защищались диссертации соискателями не только из Татарстана. Ректору Казанского педагогического института приходилось много заниматься и укреплением учебно-материальной базы вуза. В период строительства двух девятиэтажных общежитий он серьезно заболел. Врачи предупредили его о прединфарктном состоянии, рекомендовали заниматься йоговскими упражнениями. Тогда ему было 50 лет. И он начал изучать эти упражнения, вот уже 35 лет он ежедневно занимается ими по 45 минут и для того, чтобы лучше снабжать головной мозг кровью, по 3 минуты ежедневно стоит на голове. Об этом мы решили писать, чтобы было уроком для молодежи.

Занимаясь организацией научных исследований, подготовкой специалистов-учителей и научных кадров, Мирфатых Закиев вел и конкретные научные исследования по синтаксическому, морфонологическому строю татарского языка, опубликовал книги и статьи по проблемам функционального развития национальных языков, по вопросам их взаимовлияния.

Именно в эти годы он начал использовать лингвистические данные в своих этногенетических исследованиях.

Во второй половине 1985 года началась перестройка во всех сферах общественной жизни СССР. Сняли прежние запреты во всестороннем развитии национальных республик. В Татарском обкоме КПСС зародилась идея о создании самостоятельной Академии наук в Республике Татарстан. Для этого необходимо было расширить Институт языка, литературы и истории Казанского филиала Академии наук СССР. А это возможно было реализовать лишь с согласия АН СССР, которая по идее должна была выделять дополнительные единицы научных сотрудников. Прежний директор Института языка, литературы и истории заявил, что он не сможет заниматься такой столь ответственной работой и подал в отставку. Начали искать кандидатуру на эту должность, выбор пал на М.Закиева, ректора педагогического института.

Он начал работать директором ИЯЛИ Казанского филиала АН СССР в 1986 году и при содействии АН СССР количество отделов с семи довел до четырнадцати. В результате из ИЯЛИ начали выделять самостоятельные институты: экономики и правовых наук, татарской энциклопедии, позже на основе всех его исторических отделов был создан самостоятельный Институт истории.

Под руководством первого заместителя председателя Совета министров Татарстана проф. Мансура Хасанова Мирфатых Закиев проводил большую организаторскую работу по созданию Академии наук Татарстана. В сентябре 1991 года Президентом РТ М.Ш.Шаймиевым был подписан Указ о создании Академии наук Республики Татарстан, М.З.Закиев был в числе академиков-организаторов академии.

В ИЯЛИ М. Закиев возглавлял еще и коллектив по составлению академической грамматики татарского языка. Главный редактор М.Закиев и редактора изданных в конце XX в. на русском языке трех томов академической грамматики были удостоены госпремии РТ по науке и технике. В начале XXI в. были написаны и изданы три тома «Татарской грамматики» на татарском языке. В настоящее время под его руководством готовится трехтомная академическая лексикология татарского языка.

В конце 80-х и начале 90-х годов М.Закиев подготовил проект Закона РТ о языках народов РТ, который с некоторыми изменениями был принят парламентом в 1992 году. Возглавляя отделение гуманитарных наук АН РТ, он организовал подготовку вузовских учебников по точным и гуманитарным наукам на татарском языке, в ходе их составления были разработаны словари татарской терминологии почти по всем научным направлениям.

Ведя интенсивную научно-исследовательскую работу, М.Закиев создал новую методику этнолингвистических исследований, которая им была названа лингвистической археологией. Путем применения этой методики он написал несколько книг по этнической истории тюркских народов.

И после выхода на пенсию, т.е. ухода с поста директора ИЯЛИ в 2000 году и освобождения от должности академика – секретаря отделения гуманитарных наук АН РТ в 2002 году М.З.Закиев ведет интенсивную научную работу, ежегодно выпускает монографии, школьные и вузовские программы, учебники и учебные пособия.

Так, в 2003 году в Москве издана его монография «Происхождение тюрков и татар» (495 с.), в которой он подвергает критике европоцентристскую тюркологию, которая «доказывала», что тюрки якобы формировались лишь в IV–VI вв. н.э. на Алтае. В данной монографии он раскрывает *«ар/ир»ские и сюнские (хуннские), скифо-сарматские, алано-асские* этнические корни тюрков, начиная с 30-х тысячелетий до н.э.

Эту книгу очень быстро заметили в Турции и издательство «Селенге» перевело ее на турецкий язык и издало ее отдельной книгой в 2006 и 2007 годах под названием «Türklerin ve Tatarların kökeni» (512 с.). Продолжая и углубляя этот труд, М.З.Закиев написал новую монографию «Глубокие этнические корни тюркских народов», которая была издана в столице Казахстана Тюркской академией (Астана, 2011 г. – 400 с.).

По этногенезу современного татарского народа он еще в 1998 г. издал монографию «Төрки-татар этногенезы» (Казань-Москва. 624 с.). В 2008 году в Москве опубликована его книга «История татарского народа. Этнические корни, формирование и развитие» (560 с.). В том же году эта книга опубликована в Казани на татарском языке «Татар халкы тарихы (этник тамырлары, оешуы һәм киләчәге)» (553 б.). Глубоким этническим корням тюрков, в том числе болгар, башкир и татар, посвящены его новые монографии «Этногенез тюрков, болгар и башкир» (Уфа, АН РБ, 2011. – 284 с.), «Хәзерге татар халкының тирән тамырлары (Глубокие корни современных татар)» (Казан, 2012. – 360 с.).

М.Закиев ведет серьезные научные исследования и по истории тюркского письма. В 2005 году в Москве опубликована его книга «Тюрко-татарское письмо. История, состояние и перспективы» (248 с.). В этой книге он приходит к выводу, что древнетюркское руническое письмо, начало которого европоцентристской тюркологией отнесено к VII веку н.э., возникло еще в 5-м тыс. до н.э. Это доказано турецким ученым Казимом Миршаном на основе анализа глезельских надписей, найденных во Франции.

Академик Закиев является и автором создания истории Казанской тюркской лингвистической школы. Как известно, историки лингвистики к Казанской лингвистической школе относили лишь труды И.А.Бодуэна де Куртене, Н.В.Крушевского, В.А.Бо-

городицкого, А.И.Анастасиева, которые трудились в Казанском университете в 70-80-е годы XIX в.

По результатам исследований М.Закиева, основные идеи Казанской лингвистической школы были заложены еще в 30–40-х годах в трудах казанских тюркологов Каюма Насыри, Николая Катанова, А.Казем-бека, М.Иванова, И.Хальфина и др. В начале XXI в. Закиев описал основные положения Казанской тюркской лингвистической школы в своей книге «Казанская тюркская лингвистическая школа», которая была опубликована в 2008 году в Казани как «Первая книга» «Казанской лингвистической школы» (424 с.).

Академик Мирфатых Закиевич Закиев подготовил свыше 70-и кандидатов, 20 из них стали докторами, профессорами, некоторые – академиками.

Если считать множество переизданных учебников и учебных пособий, всего им издано 90 книг; опубликовано 1025 трудов и статей.

Академик Мирфатых Закиевич Закиев и сейчас ведет большую научно-исследовательскую работу, ежегодно завершает какую-нибудь монографию. Активно занимается научно-организаторской работой как председатель комиссии по орфографии, терминологии и ономастике татарского языка Совета по реализации Законодательства о языках Республики Татарстан при Кабинете министров Республики Татарстан.

Основные научные труды:

Türklerin ve Tatarların kökeni. 2 Baskı. – Istanbul, 2007. – 512 s.

История татарского народа (этнические корни, формирование и развитие). – Москва: Инсан, 2008. – 560 с.

Синтаксический строй татарского языка. – Казань, 1963. – 464 с.

Татар халкы теленең барлыкка килүе. – Казан, 1977. – 208 б.

Тюрко-татарское письмо (история, состояние и перспективы). – Москва: Инсан, 2005. – 248 с.

Хәзерге татар әдәби теле. Синтаксис. – Казан, 1958. – 244 б.

Этногенез тюрков, болгар и башкир. – Уфа: Гилем, 2011. – 285 с.

Мустафа ОНЕР (Измир/Түркия)

Эгей (Измир) университетінің докторы, профессор

Mustafa ONER (Izmir/Turkey)

Doctor, Professor of Ege (Izmir) University

Джемма АМАНЖОЛОВА (Астана/Қазақстан)

филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті

Jemma AMANZHOLOVA (Astana/Kazakhstan)

Candidate of Philology, Associate professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University

**Гайса Хусаиновқа
85 жас
-
Gaisa Husainov – 85 years**

ГАЙСА ХУСАИНОВ – АКСАКАЛ БАШКИРСКОЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ

Именем Гайсы Батыргареевича Хусаинова связана целая эпоха башкирской науки. Будучи гуманитарием широкого профиля, более полвека он активно работает по многим его направлениям: литературоведению, археографии, текстологии, фольклористике, языкознанию, этнологии.

За шестьдесят лет активной научной деятельности Г.Б.Хусаинов внес неоценимый вклад в развитие башкирского литературоведения и литературной критики. В 50-е годы XX в. он стремительно вошел в мир литературы как критик и очень скоро заявил о себе как ученый-литературовед. Как критик он завоевал авторитет сразу, создав в этом направлении свою традицию: ежегодно в течение длительного времени делал обзор поэтических итогов года в прессе, что оказывало положительное влияние на творческую среду.

Постепенно областью его скрупулезного исследования становится башкирская поэзия. С научной основательностью описывая творчество Сайфи Кудаша, Рашита Нигмати, Дауыта Юлтыя, Мустая Карима, Г.Б.Хусаинов подготовил серию монографий. В итоге в 60-е годы XX в. он опубликовал семь книг в этом направлении [1]. Р.Т.Бикбаев выделяет в указанном перечне книгу «Время и поэзия» и отмечает, что «она выражает требовательное отношение ко все-

му новому в мире творчества и поднимает насущные проблемы» [2, 7]. Относительно другой книги Гайсы Хусаинова «Пути развития башкирской поэзии» он пишет, что «в работе подробно исследованы пути роста и формирования различных жанров башкирской поэзии, новаторские открытия и вклад, сделанный отдельными поэтами в эту область. Особое место в ней занимают размышления о самом сложном жанре – поэме», затем дает высокую оценку: «книга стала важным этапом, определяющим лицо башкирского литературоведения и дающим импульс последующему развитию мысли» [2, 8]. Опираясь на эту работу, Гайса Хусаинов публикует монографию, представляющую обзор поэзии 1917–1980 гг., подняв тем самым авторитет башкирского литературоведения и поэзии на российский уровень. Как отмечает народный поэт Башкортостана, доктор филологических наук Р.Т. Бикбаев, «подход к проблемам литературы с позиций высоких художественных требований, рассмотрение их в контексте всесоюзной литературы определили глубокую содержательность литературно-критических статей и книг Гайсы Хусаинова, их теоретическую обоснованность» [3, 6].

Исследователя с молодости интересовали также творчество, произведения поэтов наших соседей – татар,

чувашей. В разные годы он на башкирском, татарском, казахском языках опубликовал ряд статей [4]. Достойны внимания также его статья о литературе тюркских народов Урало-Поволжья [5] и статья, посвященная вопросам стихосложения [6]. Итогом многолетних наблюдений по данной проблеме стала статья «Исторические этапы и особенности эволюции тюркского и башкирского стиха» [7]. Известно, что башкирское стихосложение по своей системе силлабическое, иначе говоря, его структура определяется в основном числом слогов в строке, равносложностью. Истоки же башкирского стиха надо искать в народном творчестве – в песнях, кубаирах, а ритмические элементы проявляются в таких жанрах, как поговорки, пословицы, обрядовая поэзия. Ученый считает, что в башкирской народной поэзии, в частности, в кубаире «Урал-батыр» сохранились отдельные частички архаических форм, характерных сказкам в стихах и эпическим произведениям тюрко-алтайских народов... Особенности становления эпоса «Урал-батыр» близки к типу кыргызского эпоса «Манас» [7, 80–81]. На следующем этапе, в XIV–XVI вв., башкирский кубаир тесно сплетается с казахскими, каракалпакскими, нугайскими жыр; возникает серия исторических героических эпосов на общую тему: «Идегей», «Идукай и Мурадым», «Коблан-батыр», «Сура-батыр» и др. общие или национальные версии эпических памятников. В указанный период содержание, жанровая форма, качество стиха кубаира претерпевают серьезную трансформацию. Мифическое, фантастическое содержание и форму заменяют историческое, реалистическое описание, образы, а у кубаирского стиха формируются довольно устойчивые строфы, последовательные рифмы. Этот период, по утверждению ученого, был кульминационным подъемом тюркской эпической поэзии и кубаирского стиха. Далее начался его спад, и наступила эпоха, когда главное место отводилось другим жанрам и стихотворным формам.

Так, тюркская народная эпическая поэзия, в том числе и башкирская, под влиянием письменного книжного стиха от жыр-кубаира постепенно переходит к освоению традиций дастанской поэзии. В этом направлении появляются полуустного, полуписьменного характера дастаны, киссы типа «Бузьегет», «Кусяк-бей» [7, 81–82].

Далее, «В статье характеризуется и прослеживается эволюция, взаимодействие этих двух систем стихов в башкирской поэзии с XIII по XX век. Анализ самых характерных особенностей природы стиха известных сээнов (и поэтов –Х.Г.)... в историческом аспекте позволяет установить общие закономерности развития, усовершенствования, обогащения башкирского стиха по всем параметрам ритмики, строфики и рифмовки» [7, 119].

Словом, еще один из сложных аспектов теории литературы – стихосложение – также стало объектом исследования Г.Б. Хусаинова.

Г.Б.Хусаинов долгие годы (1965–1997) руководил работой отдела литературы Института истории, языка и литературы УНЦ РАН. Крупные фундаментальные темы, в частности, написание шеститомной истории башкирской литературы, выполнялись непосредственно под его научным руководством и при активном участии. Именно он определил основную концепцию названного труда и написал наиболее трудные разделы, посвященные малоисследованным древним периодам. Определяя значение создания истории башкирской литературы, ученый писал: «В этой книге мы ставим цель в какой-то мере подготовить базу для капитальных трудов, поднять эти крупные, сложные литературно-исторические, теоретические, текстологические проблемы, осветить более древние периоды истории нашей литературы, исследовать отдельные литературные памятники» [2, 10].

За многие годы плодотворной научной и творческой работы Гайсой Хусаиновым написаны не одна сотня литературно-критических (в том числе и по другим ключевым проблемам башкирской филологии) статей, учебных пособий. Как верно заметил народный поэт Башкортостана Мустай Карим: «Очень широк круг его творческого вторжения. Предметом его обстоятельных исследований и размышлений может стать одно – лишь одно – стихотворение поэта или целые периоды в литературе. В том и в другом случае он судит предметно и конкретно, глубоко вникая в образную суть явлений» [8, 63–64].

В начале 1970-х годов Гайса Хусаинов приступил к изучению древнего периода башкирского национального словесного искусства и, в целях выявления и сбора источников, организовал археографические экспедиции в башкирские деревни как Республики Башкортостан, так и за ее пределы: Челябинскую, Курганскую, Свердловскую, Оренбургскую области. Результаты этих экспедиций были внушительны: в институт поступило более пяти тысяч старых рукописных и печатных книг. (В настоящее время при Институте истории, языка и литературы УНЦ РАН функционирует Фонд рукописей и старопечатных книг имени академика Республики Башкортостан Г.Б.Хусаинова). Изучив эти памятники и хранящиеся в архивах, рукописных фондах нашей огромной страны документы, Гайса Хусаинов исследовал литературное наследие башкирского народа и в своей книге «Голос веков» (1984) последовательно и в цельной системе раскрыл читателю древнюю литературу башкир, разделив ее на четыре следующих периода:

1. Древние источники, берущие начало из орхоно-енисейских рунических надписей, из общих тюркских памятников, как например: «Диван-лугатит-тюрк» Махмуда Кашгарского, «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагунского и др.

2. Традиции, идущие от литературы на тюрки Урало-Поволжья XI–XIII веков. От поэмы «Киссаи Юсуф» Кул Гали.

3. Кипчакско-башкирская литература. Поэзия сказителей с середины XIII до середины XVI в. – эпохи формирования башкир как народности.

4. Литература XVI–XVIII веков; школа сэсэн, начинатели индивидуального творчества, традиции суфистов.

Известный башкирский литературовед доктор филологических наук М.Х. Надергулов про книгу «Голос веков» писал, что в ней автор раскрыл древнюю литературу последовательно и в одной цельной системе [9, 53].

Предложенная Гайсой Батыргареевичем периодизация литературы башкир легла в основу шеститомной «Истории башкирской литературы». Известный писатель Ахияр Хакимов писал, что наша шеститомная история литературы отличается от подобных изданий других народов четкостью концепции, прочностью философско-общественной основы [10, 49]. В этом несомненная заслуга Г.Б.Хусаинова.

Большой резонанс среди научной общественности получила также статья «Проблема тюрко-башкирского этногенеза» [12]. Не соглашаясь с мнением о том, что до сих пор этногенез башкир рассматривался с периода обнаружения этнонима «башкорт» в письменных источниках IX–X вв., ученый предложил искать их «в общетюркском этапе древнейшей истории, т.е. в первом тысячелетии до нашей эры» [11, 314]. Ученый напомнил, что этноним «тюрки» до нашей эры можно обнаружить в различных фонетических и лексических вариациях государств Западной Европы, что значительный тюркский пласт лексики до нашей эры имеет место в скифских источниках. Исследователь определенно не назвал время возникновения этнонима «башкорт», но привел одиннадцать факторов, которые на конкретных примерах дают возможность выявить и проследить этногенез тюрко-башкорт II–I тысячелетия до нашей эры [11, 316–317].

Определенный вклад внес ученый в башкирскую фольклористику.

В 1968 г. по тематическому плану института началась еще одна большая работа по составлению томов научного свода «Башкирское народное творчество» под руководством проф. А.И.Харисова, после смерти которого с 1977 по 1880 год темой руководил проф.

Г.Б.Хусаинов. Он участвовал в написании вступительной статьи к тому «Байты» [6], был ответственным редактором этого и ряда других томов издания «Башкирское народное творчество» [12]. Будучи членом редколлегии указанного многотомного свода, Г.Б.Хусаинов принимал участие в обсуждении каждого тома и внес свой заметный вклад в его создание.

В 1980 году он выступил с докладом «Итоги подготовки к изданию серии памятников башкирского фольклора и перспективы фольклористического направления в Институте истории, языка и литературы Башкирского филиала АН СССР» в Президиуме БФ АН СССР. Докладчик в своем выступлении показал процесс работы над этим коллективным фундаментальным изданием, подчеркивая возникшие проблемы, связанные со структурным изменением темы (сначала планировалось издание в 10 томах, но богатство фольклорного материала позволило подготовить 18 томов), сменой научного руководства, состава редколлегии, сроков разработки. Также он отметил трудоемкость и сложность текстологической работы, недостаточность квалифицированных специалистов. Далее он заметил, что «издание представляет собой серию книг башкирских народных произведений, распределенных по традиционным жанрам (эпос, песни, сказки, легенды и предания, байты, загадки, пословицы и поговорки, кулямасы – Х.Г.). Серия имеет общее название «Башкирское народное творчество» [13, 4], охарактеризовал каждый том: когда издан, какой объем, кто ответственный редактор, кто составитель, автор предисловия и комментариев, какие произведения вошли.

Определяя значимость данного труда, Г.Б.Хусаинов подчеркнул в своем докладе: «Впервые в истории башкирской фольклористики и текстологии создан уникальный труд в 15 томах (еще три тома увидели свет позже, и количество томов стало 18 – Х.Г.) по башкирскому народному творчеству, научное, культурное и практическое значение которого неопределимо. Этот труд фактически является итогом многолетнего развития башкирской фольклористической и текстологической науки, показателем высокого уровня их современного состояния» [13, 12].

Указывая на дальнейшие перспективы, ученый прозорливо отметил: «Следующим важнейшим этапом в этом направлении является подготовка академического издания башкирского народного творчества примерно в 30–40 томах» [13, 13]. В самом деле, в начале XXI века началась подготовка томов расширенного издания научного свода «Башкирское народное творчество», которая продолжается и в настоящее время. Выполнены также еще два пункта, заявленные Г.Б.Хусаиновым в том докладе как в перспективе: издано 12 томов в серии

«Башкирское народное творчество» на русском языке, увидели свет монографические исследования по многим традиционным жанрам: эпосу, песням, преданиям и легендам, загадкам, сказкам, такмакам, байтам.

Его выступление в Президиуме БФ АН СССР с докладом по итогам издания многотомного свода «Башкирское народное творчество» показывает роль, место, отношение Г.Б.Хусаинова к башкирской фольклористике.

Активно работая в области литературоведения и утверждая, что фольклор интересует его, прежде всего, в плане истоков и ранних традиций письменной литературы, форм взаимосвязей и взаимодействий устного и письменного художественного слова [14, 54], он находил время для изучения отдельных аспектов фольклористической науки и публиковал их в СМИ, научных сборниках. Его первые статьи по башкирскому фольклору посвящены жанрам сказки, песни, легенды [15]. Однако и другие жанры фольклора привлекали его внимание не меньше. Ряд публикаций он посвятил изучению эпоса [16], башкирских мифов [17]. Статья «Башкирские байты» в соавторстве с М.Сагитовым и сегодня не потеряла своей актуальности. Как первое слово, сказанное о башкирских байтах, она остается настольной работой исследователей, занимающихся изучением лиро-эпических жанров башкирского фольклора. Позже он расширил это исследование и опубликовал на русском языке [18].

Как уже отмечалось, в начале XXI в. началась работа по подготовке расширенного издания томов научного свода «Башкирское народное творчество» в 36 томах. Гайса Хусаинов не остался в стороне. Несмотря на солидный возраст и большую занятость, согласился работать в редколлегии названного свода. В процессе работы над томами ему пришлось принять участие в подготовке некоторых из них даже в качестве автора-составителя [20].

С 2009 г. он является главным редактором свода «Башкирское народное творчество».

Еще одно направление творческого пути Гайсы Хусаинова – писательское.

В 1976 г. в книге «Тетрадь путешествий» он представил произведения жанра миниатюры, в своем роде сочетание науки с литературой, или как точно отметил Р. Бикбаев, «природа этого жанра близка к эссе в западной литературе и жанру восточной мудрости, вернее, их своеобразному синтезу» [20, 14]. В 1990 г. увидела свет новая книга миниатюр Гайсы Хусаинова «Жизнь как жизнь». По тому, как тепло принял читатель эту

книгу, с уверенностью можно сказать, что автор зарекомендовал себя мастером этого малого жанра и как бы закрепил это новое явление в башкирской литературе.

В 1980-е годы раскрылся талант автора и в создании произведений исторической прозы. Друг за другом вышли историко-документальные повести: «Повесть об Алдар-батыре» (1981), «Фельдмаршал Пугачева» (1982), «Рудокоп Исмагил, сын Тасима» (1982). Их ценность, по определению Р.Т.Бикбаева, состояла в том, что будучи ученым, Гайса Хусаинов в них не искажал исторические факты и документы, а произведения эти «способствовали подъему жанра исторической прозы в башкирской литературе» [20, 15].

Научный подход проявился и в историческом романе «Кровавый пятьдесят пятый» (1996), посвященном восстанию башкир под предводительством Батырши в 1755 г. Автор романа и сам считал, что в историческом произведении, в хронике нет места для вымысла, утопии или пустой фантазии.

Гайса Хусаинов уделял и уделяет пристальное внимание подготовке научных кадров. Под его научным руководством написано и защищено более тридцати диссертаций на соискание ученых степеней кандидатов и докторов наук. Представители научной школы Г.Б.Хусаинова успешно работают как в его родном институте, так в вузах и других организациях республики.

Ученый совмещает свою научную деятельность с активным участием в работе Союза писателей Республики Башкортостан, редакций авторитетных республиканских журналов «Агидель», «Ядкар», позже – «Ватандаш», организатором и главным редактором которого был в 1996–2000 годах. Он является заместителем главного редактора «Энциклопедии Башкортостана», членом Исполнительного комитета Всемирного курултая башкир. Г.Б.Хусаинов – автор свыше тысячи научных публикаций, в том числе около пятидесяти книг и монографий, участник многочисленных научных конференций и симпозиумов. Его труды переведены на многие языки народов мира: английский, немецкий, польский, турецкий, казахский, каракалпакский и другие.

Г.Б.Хусаинов и сегодня работает в Институте истории, языка и литературы УНЦ РАН. Его труды вошли в золотой фонд башкирской гуманитарной науки, стали настольными книгами специалистов, а трудолюбие, самоотверженность, преданность науке являются примером для начинающих исследователей и молодых ученых.

Литература и источники

1. Хусаинов Г.Б. Творчество Сайфи Кудаша. – Уфа, 1959. – 228 с. (на баш. яз.); Народный поэт Нигмати: Критико-биографический очерк. – Уфа, 1960. – 255 с. (на баш. яз); Дауыт Юлтый: Жизнь и творчество. Уфа, 1963. 222 с. (на баш. яз); Народный поэт Мустай Карим: Критико-биографический очерк. – Уфа, 1965. – 200 с. (на баш. яз); Некоторые вопросы башкирской советской поэзии: Ли-

- тературно-критические статьи. – Уфа, 1957. – 180 с.; Время и поэзия. – Уфа, 1964. – 176 с. (на баш. яз); Пути развития башкирской советской поэзии. – Уфа, 1968. – 402 с. (на баш. яз).
2. Бикбаев Р.Т. Жизнь и творчество Гайсы Хусаинова // Башкироведение: Сборник статей к 75-летию со дня рождения академика АН РБ Г.Б. Хусаинова. – Уфа: Гилем, 2004. – С. 5-17.
 3. Бикбаев Р.Т. Гайса Хусаинов // Хусаинов Г.Б. Литература и наука. Избранные труды. – Уфа: Гилем, 1998. – С. 3-15.
 4. «О дискуссии в Казани, посвященной стихосложению // Совет Башкортостаны. 1958. 7 февраля); «Татарский поэт Дардманд (К 100-летию со дня рождения) // Совет Башкортостаны. – 1959. – 22 ноября; «Для Башкортостана – дорогое имя (О Мусе Джалиле) // Совет Башкортостаны. – 1986. – 15 февраля); «Книга поэта-патриота (О книге Мусы Джалиля «Стихи, написанные в Моабитской тюрьме» на башк. яз.) // Советская Башкирия. – 1955. – 15 февраля; «Уважение к нему растет (О Г. Тукае) // Совет Башкортостаны. – 1986. – 26 апрель; «Наш Тукай» // Кызыл тан. – 1976. – 25 апреля; «Традиции Габдуллы Тукая и творчество Сайфи Кудаша // Габдулла Тукай. – Казань, 1968. – С. 113-116; «Славный сын чувашского народа» (О К. Иванове) Совет Башкортостаны. – 1990. – 25 мая; «Находка. О чем говорят рукописи? // Қазақ әдебиеті – 1976. – 29 октября.
 5. Тюркоязычные литературы региона Урало-Поволжья в XI–XVIII вв. как единая система // Вопросы истории литератур народов Приуралья и Поволжья: Препринт. – Уфа, 1978. – С. 3-7, с изменениями, дополнениями: Тюркоязычные литературы Урало-Поволжья в XI–XVIII вв. как единая система // Литературное наследие народов Урало-Поволжья и современность. – Уфа, 1980. – С. 5-12.; Особенности развития тюркоязычной литературы регионов Урало-Поволжья в XI–XVIII вв. // Литературоведение и история (Тезисы докладов и сообщений). – Ташкент, 1980. – С. 19-21.
 6. Некоторые вопросы татарского и башкирского стихосложения // Совет эдэбиаты (Казань). – 1956. – № 7. – 94-100 бб.; К вопросу о башкирском стихосложении // Вопросы башкирской филологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 85-89).
 7. Исторические этапы и особенности эволюции тюркского и башкирского стиха // Башкироведение. – Уфа, 2004. – С. 78–117 (на башк. яз.).
 8. Мустай Карим. Постигание сути // Академик и писатель Гайса Батыргареевич Хусаинов: Биобиблиография. – Уфа: Гилем, 2000. – С. 63-64.
 9. Надергулов М.Х. Творческие горизонты широки // Академик и писатель Гайса Батыргареевич Хусаинов: Биобиблиография. – Уфа: Гилем, 2000. – С. 53-54.
 10. Хакимов А.Х. Еще один подарок к празднику // Академик и писатель Гайса Батыргареевич Хусаинов: Биобиблиография. – Уфа: Гилем, 2000. – 48-50 б.(на башк. яз.).
 11. Проблема тюрко-башкирского этногенеза // Башкироведение. – Уфа, 2004. – С. 301-319 (на башк. яз.).
 12. Башкирское народное творчество советского времени. Сказки, предания, устные рассказы, творчество сэзэнов / Сост., вступ. ст. и коммент. Н.Т. Зарипова и А.М. Сулейманова, отв. ред. Г.Б. Хусаинов. Уфа, 1982; Башкирское народное творчество. Эпос. Книга 3. / Сост. Зарипов Н.Т., отв. ред. Хусаинов Г.Б. – Уфа, 1981 (на башк. яз.).
 13. Хусаинов Г.Б. Итоги подготовки к изданию серии памятников башкирского фольклора и перспективы фольклористического направления в Институте истории, языка и литературы Башкирского филиала АН СССР /препринт доклада Президиуму БФ АН СССР/. – Уфа, 1980. – 16 с.
 14. Интервью с Г.Б. Хусаиновым // Башкироведение: Сборник статей к 75-летию со дня рождения академика АН РБ Г.Б. Хусаинова. – Уфа: Гилем, 2004. – С. 49-59.
 15. «Большая правда в сказке» // Советская Башкирия. – 1965. – 24, 26 октября.; «Удивительное поэтическое средство: к изучению поэтики сказки» // Советская Башкирия. – 1972. 17 февраля.; «Мелодия народа, народный дух» // Советская Башкирия. – 1970. – 1 март; «Прослеживая истоки одной легенды» // «Советская Башкирия». – 1971. – 6 октября. (на башк. яз.)
 16. «Эпос «Коблан батыр» // «Агидель». 1995. № 9. С. 150–161; «Об эпосе Масемхан» // Ватандаш. – 1998. – № 8. – С. 91-105 (на башк. яз.); «К поэтике изучения эпоса «Урал-батыр» // «Эпос «Урал-батыр» и мифология». – Уфа, 2003. – С. 18-22.
 17. «Башкирские мифы» // Ватандаш. – 1998. – № 8. – С. 111-117.
 18. «Башкирские байты (эволюция жанра в дооктябрьский период)» // Гайса Хусаинов. Литература и наука. Избранные труды. – Уфа: Гилем, 1998. – С. 471-480.
 19. Башкирское народное творчество. Том 6. Эпос. / Сост., авторы комментариев и глоссария Нур Зарипов, А. Сулейманов, Г. Хусаинов, З. Шарипова. Предисловие Нура Зарипова, отв. ред. Г. Хусаинов. – Уфа: Китап, 2004. 624 с. (на башк. яз.); Башкирское народное творчество. 7 том. Письменные кассы и дастаны./ Сост., авторы послесловия, комментариев и глоссария А. Сулейманов, Г.Хусаинов, М. Надергулов. – Уфа: Китап, 2004. – 624 с. (на башк. яз.).
 20. Бикбаев Р.Т. Жизнь и творчество Гайсы Хусаинова // Башкироведение: Сборник статей к 75-летию со дня рождения академика АН РБ Г.Б. Хусаинова. – Уфа: Гилем, 2004. – С. 5-17.
 21. Хусаинов Г.Б. Башкирская советская поэзия. – М: Наука, 1983.
 22. Башкирское народное творчество. Байты / Сост. М.М. Сагитов, Н.Д. Шункаров. Вступ. ст. Г.Б. Хусаинова и М.М. Сагитова, коммент. и словарь М.М. Сагитова, отв. ред. Г.Б. Хусаинов. – Уфа, 1978.

Гүльнур ХУСАИНОВА (Уфа/Башкүртстан)

РФА Уфа ғылыми орталығы, Тарих, тіл және әдебиет институтының фольклористика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты

Gulnur HUSAINOVA (Ufa/Bashkortostan)

Head of Folklore study Department at the Institute of History, Language and Literature of Ufa Research Center of the RAS, Candidate of Philology

